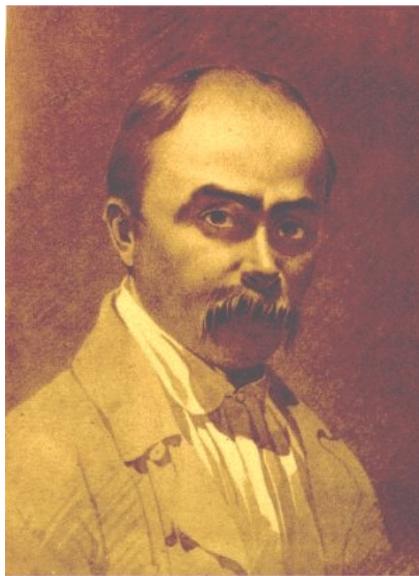

Тарас Шевченко

Близнята

Переклад В. Прокопович

За редакцією М. Славінського, П. Зайцева, В. Якубовського й О. Лотоцького

Електронна бібліотека української літератури
2001

Тарас Григорович Шевченко. Близнята. Повість. 1855.

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський
Електронне форматування: Максим Гарнавський

Текст звірено з виданням: *Повне видання творів Тараса Шевченка*. Том восьмий.
Повісті. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. ст.7-152.

Близнята

Усім освіченим людям відомо і аж надто відомо, що понеділок — день критичний або просто тяжкий і що з понеділка ні одна хоч трохи освічена людина не розпочне нічого поважного; краще вже пролежить цілий день і, хоч яка б там була пильна справа, вона й пальцем не ворухне. Та й справді, — як добре розважити — коли ми задля нікчемного срібника зневажатимемо святі заповіді старовини, що ж тоді з нас буде? Вийде якийсь француз або, не приведи Боже, куций німець; а від типу, чи пак од фізіономії національної й сліду не зостанеться. А я думаю, що нація без своєї власної риси, що тільки їй належить і тільки її характеризує, просто на кисіль, та ще й на несмачний кисіль скидається.

— Та ба! не так думають інші. От хоч би й наші військові, — куди їм до сучасників: на шляху освіти геть задніх попасають; вони, наприклад, зовсім не вірять у понеділок і цей святий заповіт батьків і дідів наших легкодумно називають бабськими вигадками. А попрохав би я цих прудивусів зазирнути, наприклад, хоч би до "Письмовника" славнозвісного Курганова: саме там сказано, що ще стародавні халдейські маги й звідари, а за ними й визнавці науки Зороастрової непохитно вірили, що понеділок — день критичний. Та куди там, — хіба втокмачиш що тому безпардонному вояцтву! Військова, справді військова людина, краще ще раз у карти програє або ще раз возьме в жида пляшку рому-самогону, — так званого "клоповика", аніж заперенумерує яку мудру книжку. От хоч би наприклад - "Ключь къ тайнствамъ природы" Еккартсгавзена з прегарними малюнками нашого слазнозвісного Єгорова; та куди там, — і слухати не хочуть!

Я все це до того веду, терпеливий читальнику, що, зневаживши освячені премногими літами вірування предків наших, саме в понеділок, вранці рано, з повітового міста П[ереяслава] п[олтавської] губернії виступив у похід чи то гусарський, чи то уланський полк, — уже добре не памятаю; памятаю тільки, що до збору сурми сурмили; тому й треба думати, що полк був кінний, бо коли б то була піхота, то до збору б у барабани били.

Коли входить або виходить із села чи містечка полк, то це дві великі події, особливо ж, якщо полк, чого не приведи Боже, пробув на постої хоч кілька день: тоді вихід його викликає сльози й дуже часто сльози найщиріші. Я це говорю тільки про прекрасну статтю, а про чоловіків і наречених не кажу ні слова. Нічого не скажу й про вихід згаданого кавалерійського полку із згаданого міста П[ереяслава], хіба тільки те, що полк провожало багато мирних міщанок, хоч погода й не зовсім тому сприяла, бо все падав дощ — затяжний, чи то "ехидний", як його назвав небіжчик Гребінка, сиріч дрібний і обложний. Та не зважаючи на той ехидний дощ, багато міщанок провожало прудивусів своїх до села N., інші — до містечка Боришполя, а деякі, і то найбезкорисливіші, аж до рубежів київських, себто до перевозу на Дніпрі. А коли полк щасливо перевізся на той бік, то вони й собі, трохи поплакавши, теж подалися за Дніпро й розпорозилися в великому місті Києві та й заховали свої вчинки й сором по глухих притулках усякої розпусти.

Отакі то наслідки дає довгий постій найліпше вихованого полку.

Того ж понеділка, пізно ввечері, київським шляхом поверталася до міста П[ереяслава] молодиця і, не доходячи до міста верстов із чотири, саме напроти "Трибратніх" могил, звернула з шляху й сховалася в зеленому житі. Аж удосвіта вийшла вона з жита на шлях,

несучи в руках щось загорнуте в сіру свитку. Пройшовши трохи шляхом, спинилася вона на поворотці та, подумавши недовго, кивнула виразисто головою, ніби на щось велике зважувалася, і швидко пішла вузькою, порослою шпорішем доріжкою. Доріжка та вела до хутора старого сотника Сокири.

Другого дня вранці, себто у вівторок, вийшла пані Парасковія Тарасівна Сокириха погодувати з власних рук усяку дробину — цісарки, гуси, кури тощо (про голуби мав дбати сам пан сотник Ничипір Федорович Сокира).

Уявіть же собі її жах, коли, виходячи на ганок, побачила вона сіру свитку, що ворухилася, неначе жива. З переляку їй здавалося, що свитка ніби плаче, мов немовля. Довго вона дивилася на ту сіру свитку, слухала, як вона плаче, і сама не знала, що робити. Нарешті зважилася покликати Ничипора Федоровича.

Ничипір Федорович вийшов, як то кажуть, "негліже", але все таки в широченних китайчатих червоних штанях.

— Дивись, дивись, мій голубе, що це у нас діється, — каже перелякана Парасковія Тарасівна.

— А що ж тут у нас діється? Я нічого не бачу, — каже Ничипір Федорович.

— А свитка, — хіба не бачиш?

— Свитку бачу.

— А хіба не бачиш, що вона ворухиться, ніби жива?

— Бачу. Так що ж із того? Хай собі ворухиться, — Бог із нею!

— Кам'яний з тебе чоловік! Чи ж не траба подивитися, з чого то вона ворухиться, га?

— Ну, то й дивися, як тобі кортить.

— А тобі не кортить?

— Ні.

— Та таки подивися ти перше, а потім я подивлюся.

— Добре.

І з тим словом підійшов він до свитки, розгорнув її обережно і — о жах! — не міг вимовити й слова, тільки виразисто вказав пальцем на розгорнену свитку та так і застиг на хвилину, а опам'ятавшись від здивування, гукнув: "Параско!" Старенька кинулася до нього та й сама, здивована, звівши догори руки, спинилася перед розгорненою свиткою. Постоявши трохи в такій трагікомічній позі, вона скрикнула:

— Святий великомучениче Івана Воїне, що це ти з нами робиш?

І, звернувшись до Ничипора Федоровича, промовила:

— От бачиш, не дурно ж мені снилися два малесенькі телятка. Я ж тобі казала, що таки щось неодмінно станеться... Ну, дякуємо Тобі, Господи наш милосердний, — промовила вона, христячись та обережно підіймаючи разом із свиткою два червоненькі немовлятка. — Нагородив ти таки нас, Господи, на старости літах.

— Неси ж їх, Параско, до нашої хати, а я тимчасом пошлю до міста по Притулиху. Нехай вона їх по-своєму в зіллі викупає, та може їм треба ще що зробити.

— А й справді! Глянь, їм, сердешним, пупики зеленою соломиною перев'язано.

— Ну, то неси ж їх, а я пошлю Кліма по Притулиху, — не зовсім спокійно сказав Ничипір Федорович і пішов наказати, що треба.

А слід вам сказати, що ця стара добра пара, проживши багато літ у спокої й добробуті, не мала й одної дитини, як то оповідається в казці про Єруслана Лазаревича - "смолоду на потѣху, подѣ старость на помогу, а по смерти на поминѣ души". Вони довго й ревно молилися Богові й усе сподівалися, а нарешті й сподіватися кинули. Була в них, сердешних, думка хоч чужу дитину за свою викохати. Так що ж маеш робити! Хоч і є вбогі сироти, так їх добрі люди розбирають, а їм не дають, бо вони, бачте, пани, а з панича, мовляв, пуття не буде. Ще минулої весни їздив Ничипір Федорович у містечко Березань, прочувши, що там по вбогій вдові зосталося двоє сиріт — хлопчик та дівчинка. Так що ж? І тих узяв баришівський титар, удівець бездітний і багатир. Отак ні з чим і повернувся сотник додому. І от несподівано велику свою благодать послав Господь на їх праведну, чесну старість.

Радісно, невимовно радісно зустріли вони й провели вівторок, а в середу надвечір приїхав до них їх щирий приятель Карло Йосипович Гарт, аптекар із П[ереяслава]. Гість, поцілувавши, як звичайно, господині руку і поздоровкавшись з господарем, понюхав з мушляної табакирки, що її прислав йому на память його друг і товариш, теж аптекар в Акермані чи Дубосарах, Йосип Карлович Шварц. Заживши табаки й сідаючи на ослоні перед ґанком, він сказав майже по-російському:

— У нашому місті новина новину наздоганяє. Сьогодні Андрія Івановича покликали оглянути жіноче тіло, що його випадково знайдено в Альті, коло вашого хутора. А ви, певно, нічого й не знаєте?

Поставивши таке питання, він знову розчинив мушляну табатирку і встромив туди два пальці. Господарі значуще переглянулися між собою й мовчали, а Карло Йосипович провадив далі:

— Ото, коли був я ще студентом у Дорпаті, то там теж стояла кавалерія, а як вийшла вона з Дорпату, то теж три чи чотири жіночі тіла нам принесли з поліції до анатомічного театру. Поліції байдуже, вона того не тямить, що для нашої науки зручніше чоловіче тіло, а жіноче не так надається: товщу багато, до м'язів не доберешся.

— Ось що, — перепинила його Парасковія Тарасівна — маю до вас просьбу, Карле Осиповичу: чи не будете ласкаві до нас за кума? Нам Господь діточок дарував.

— Та як же воно так? — аж скрикнув здивований аптекар.

— Та отак просто, — коло ґанку знайшли ми вчора два янголятка Божі.

— Дивно! — скрикнув знову аптекар і всунув до кишені руку по табатирку.

— А я попрошу ще й Кулину Охримівну: вона теж німкенья, от ви й поріднитесь.

— Ні, вона зовсім не німкенья, вона тільки з Мітави, та це нічого. Я дуже, дуже тішуся з цієї нагоди.

Карло Йосипович, утішений такими приємними запросинами, не міг, як звичайно, провести той вечір із своїми щирими приятелями, незабаром попрощався й поїхав у місто сповістити Кулину Охримівну про прийдешню подію.

Попрощавшись з аптекарем, старі деякий час мовчки дивилися одне на одного. Мовчанку перша порушила Парасковія Тарасівна.

— А як на твою думку, Ничипоре, чи не відправити нам цієї суботи панахиди за втопленицю? Аджеж вона, повинно бути, їх справжня мати.

— І я так думаю, що справжня. Тільки слід пождати до Ключальної суботи, а то, Бог її знає, може вона самогубця, то щоб іще гріха не набратися.

— Добре, пождемо. Тепер уже недалеко й Зелені свята. Та подивися, будь ласка, якого взавтра святого, — як ми назвемо своїх дітей, аджеж вони обидва хлопчики.

Ничипір Федорович дістав київський "Каноникъ" і, зброївшись окулярами, почав перегортати книжку, шукаючи місяця червня. Знайшовши місяць і число, він з радости перехрестився й скрикнув:

— Парасковіє! Завтра святих соловецьких чудотворців Зосима й Саватія.

— А чи нема ще яких інших?

— Та на що ж тобі ще інших? Аджеж це святі заступники й покровителі бджільництва. Він іще раз перехрестився, згорнув книгу і поклав її під образами.

Треба вам сказати, що Сокира був загарливий пасічник, а до того ще й пасічник-знавець своєї справи. Тому жінка його і не посміла сказати, що імена ті зовсім не були їй до вподоби.

Незабаром після того старі мовчки повечеряли та, помолившись Богу, пішли спати: Ничипір Федорович до комори, а Парасковія Тарасівна у свою кімнату, де, звичайно, були й близнята.

Такою важливою для добрих старих подією позначився вихід кавалерійського полку з міста П[ереяслава].

Щоб оповідання було коротше, не треба б описувати з усіма подробицями ні хутора, ниже його мирних мешканців, тим паче, що історія ця дуже мало, так би мовити, мимохідь, їх торкається. Але справжні герої мої оце тільки вчора побачили світ Божий, — то що, спитаю я вас, можна сказати про них цікавого сьогодні? Тому, поміркуювавши добре, і вирішив я описати й хутір, і мирних його мешканців на те тільки, щоб терпеливий читальник чи читальниця могли ясно бачити, ким і чим оточене було дитинство й молоді літа моїх майбутніх героїв. Аджеж правду каже приказка: "який змалку, такий і до останку". От ми й побачимо, до якої міри та приказка справедлива. Ще говорять, що живі дитячі вражіння такі живущі, що вмирають тільки разом із нами, та що виховання нічого не зробить з юности, коли дитинство було оточене грубою декорацією й такими самими акторами; що коли дитинство проведене на лоні божественної природи, під крилом люблячої прекрасної матері і християнина-батька, — то такі прекрасні вражіння необорною стіною оточать людину і захистять її на життєвому шляху від усіх мерзот непевного світу.

Подивімося, до якої міри можна вірити в цю неодмінну правду.

Унікаючи оригінальності, якою так люблять пишатися повістярі наших днів, що возлюбили всім серцем і всіма помислами потворні французькі повісті, навипередки наслідують їх і в простоті юного та вже надшарпаного серця вірять, що вони оригінальніші за самого півбога О[лександра] Дюма. Блажен, хто вірує! — я, Хома невірний, розпочну "старими словами" повість мою так: спочатку опишу докладно місце, себто пейзаж, потім опишу дієві особи, їх хатній побут, характери, звички, хиби й чесноти, а далі вже по спроможності перейду до драми, себто до самої дії. Метода чи манера ця не нова, але це добра манера, а добре, як то кажуть, не старіється (з винятком гарненької красуні, яка — на

лихо — вяне передчасно). Розпочнемо ж отак.

На правому березі хоча невеликої, але вславленої річки Альти стоїть хутір старого сотника Сокири, верстви з чотири від міста П[ереяслава], себто саме проти того місця, де сказаний честолюбник Святополк Окаянний зарізав рідного, праведного брата свого Бориса. На тому ж місці, за переказом Кониського, відбулася й Кривава, або Тарасова ніч року 1630. Отож саме проти того святого місця й стоїть хутір сотника Сокири; сам він не дуже мальовничий, — занадто вже чепурний, аж до педантизма, але нагородою за це правдиво рюїздалівський пейзаж околиць. Береги Альти поросли високими очеретами, так, що самої річки не видно, хіба що навпроти Сокириного хутора, [де] на широкому просторі густі зелені очерети — порозтинані купами розлогих гіллястих верб та старих осокорів. На лівому боці Альти з-поза зелених верб виглядає невеличка біленька церква; збудували її своїм коштом христоролюбиві міщани міста П[ереяслава] саме над тим кам'яним стовпом, що відзначав місце смерти неповинного Бориса. За цвинтарем аж до самого міста стелеться рівнина, засіяна житом та пшеницею й рясно вкрита історичними могилами. І що ближче до міста, то могили ті [все] вищі й частіші, так що міського валу здалека зовсім не видно, і здається, що місто збудоване на могилах. Саме місто П[ереяслав], як взагалі міста, здалека показується в тумані, але з того туману здіймається над городом біла восьмикутна вежа, що її увінчує зелена готична баня з золотою главкою. Це собор прекрасної, граціозної, напіврококо, напіввізантійської архітектури, що його збудував славний "анафема" — Іван Мазепа — року 1690. Ледве проступає на сіренькому тлі й друга темна дерев'яна вежа з плескуватим восьмикутним дахом. Це церква Успіння, вславлена року 1654 тим, що тут склав присягу на вірність московському цареві Олексієві Михайловичу гетьман Зиновій Богдан Хмельницький з старшиною й депутатами всіх станів народу українського. Далеко за містом синіють високі гори дніпровії.

Геральдичний дуб роду Сокири не сягає легендарної високости. Посадив його в темній шляхетській діброві дід Ничипора Федоровича — Карпо Сокира, "голштинець", що повернувся додому з Петербургу після смерти імператора Петра III-го не так, як інші "голштинці" — голий та голодний, а з чималою торбою голяндських червінців, з рангою ротмістра гвардії і з правами "потомственного дворянина". Повернувшись до свого рідного П[ереяслава], він на велику собі радість оженився без перешкод з дочкою тодішнього полковника п[ереяслав]ського, цигана Іваненка й узяв у посаг за жінкою хутір з усіма угіддями та кількома сотнями [десятин] орної землі й лук по берегах річки Альти. Через рік чи через два він залишив молоду жінку й сина-однолітка, записався портупей-майором у "себулдинці" і подався з полком геть по-за межі України. Незабаром почали "себулдинців" повертати в регулярне військо, чому немалий опір ставив і майор Сокира, а за це його з іншими "супротивниками" й було покарано на горло з чотирьох городах, на чотирьох майданах одного й того самого дня; право ж шляхетства було залишене його синові-недоліткові. Так трагічно скінчив свою кар'єру насадитель родословного дуба роду Сокирів — Карпо Сокира, голштинець.

З малого Федора Сокири, що зостався єдиним спадкоємцем прав і маєтку батьківського і єдиним сином чадолюбової матері, вийшов порядний хлопець, помімо піклувань ніжної пані-матки. Він добре вивчився читати книги церковні і світські,

вивчився письма й милозвучного церковного співу. А всього того вивчив його, не оглядаючись ні на які благання найніжнішої матусі, чесний соборний дяк Степан Перепелиця.

За тих щасливих часів, хоч шляхта й не відчувала потреби в освіті, чи, певніше, їй не наказували вчитися, молодий Федір несвідомо відчував користь науки й невідступно прохав матусю, щоб вона відвезла його до Києва й оддала вчитися до бурси.

По довгих і настирливих просьбах сина матуся зважилася нарешті відвезти його до київської бурси. Віддавши ж до бурси, доручила його доглядові тодішнього інспектора бурси, чи академії, отця Діонісія Кушки, старця суворого й богобоязливого, а доручила його вона [тій] опіці для того, щоб мала дитина не навчилася часом злодійства чи розбишацтва. На шкільній лаві чи на подільському базарі заприятелював він з славнозвісним пізніше Іваном Левандою, Григорієм Гречкою і тоді вже філософом Григорієм Сковородою, а більше нічим не позначилось його бурлацьке життя. Вчився він добре, а кінчив отак: одного разу приїхали на подвіря своє у Київ славні запорожці провозати товариша свого Ярмолу Кичку в межигорський монастир і справили братові своєму пристойне прощання з світом, себто закупили на Подолі горілки, поналивали її в цебри та й вирушили урочисто з цеховою музикою до Межигіря, частуючи по дорозі кожного горілкою з михайлика. А сам брат, що із світом прощався, знай витанцьовує собі попереду музиків. Привабила така чарівна картина вже не зовсім юного Федора Сокиру; не надумуючися довго, плигнув він із високого муру братського монастиря (на той випадок браму буго замкнено) і пристав до запорозької братії.

Після цієї події слід його озвався у Великому Лузі запорозькому. З запорозькими депутатами, разом із Головатим, їде він до Катерини Великої; потім з'являється на нецеремонливому обіді у генерала Текелія, а після знищення низового війська запорозького повертається щасливо до міста Переяслава з рангою капітана й правами "потомственного дворянина".

Відправивши панахиду за свою матір, осівся він у родовому хуторі добрим гречкосієм і незабаром оженився. За того щасливого часу відновив він свою шкільну знайомість з соборним протоєреєм Григорієм Гречкою, а через нього із славним уже вітією Іваном Левандою і з справжнім уже філософом Григорієм Сковородою. А тимчасом його син-первісток Ничипір зростав, а батько, забалакавшись з містиком-філософом, все думав, як би сина просвітити, та, не додумавшись, узяв та й помер, а юний син, як то кажуть, у дурнях опинився.

Але доброму Провидінню угодно було заступити гарного й безрідного хлопця від темряви неучтва, а може й вивести з безодні розпусти, і Воно послало йому благочестивого і премудрого просвітителя й заступника — отця Григорія Гречку, протоєрея переяславського.

Коли не можеш про ближнього твого говорити добре, то не кажи про нього лихого, — євангельське, правило. Та ба! не завжди можна його додержувати в нашому житті, повному гріха й наклепів. Отож і мені, ревному прихильникові святої правди, доводиться сказати декілька слів про матір малого Сокири, та ще й таких, що хоч і не казати. Добра слава — для нас річ свята, а для жінок і тим паче, вона ж, на нещастя, не користалася

доброю славою на всю землю переяславську. Її вкрав з батьківського дому Сокира, і вони тайно взяли шлюб за гряницею, себто за Дніпром у Трахтемирові. Виходить, побралися вони захоплені коханням, а подружжя з захоплення, як відомо, рідко буває щасливе. Отже, може кумоньки-голубоньки не зовсім уже й клепали. Та хоч як воно там було, а отець Григорій розмислив, що краще буде взяти дитину до власних рук. І, на мою думку, він зробив розсудливо й великодушно, бо я мало вірю в виховання [дітей] і найстатечнішими матерями, особливо коли в них дитина-одинак.

Малому Сокирі повертало на сьомий рік, а тому отець Григорій одного хмарного ранку проказав хлопцеві молитву перед навчанням і розгорнув перед ним граматку. Як же він здивувався, коли хлопець, не запинаючись, прочитав йому всю абетку. Добрий знак, — подумав отець Григорій і показав йому буки аз — ба тощо. Помітивши незабаром, що хлопець тямущий і доброї поведінки, почав він його вчити, крім словянської, ще трьох мов: жидівської, грецької й римської. Він, мабуть, мав на думці зробити з нього доктора принаймні любомудрія, себто філософії. Хлопець же, хоч і гадки не мав про великі плани свого великого вчителя, проте старався собі нишком і на десятому році віку свого легко читав Давида, Гомера й Горація, а на одинадцятому привітав свого начальника з новим роком усіма чотирма мовами, прочитавши йому вірші, написані в Київській Духовній Академії чотирма мовами — на пошану митрополитові київському Серапіонові. Наставник, обнявши з радощів учня, промовив: "Зерно впало на добрий ґрунт"; та все ж намір зробити з Сокири філософа всіх наук не справдився.

Минав йому п'ятнадцятий рік, як він почав учитися у свого вчителя музики. Отець Григорій знав, що для ліпшого ушляхетнення серця людського потрібна музика і тому листом попросив приятеля свого, філософа Сковороду показати своєму улюбленикові початки музики. Філософ, не гаючися, прийшов у П[ереяслав] разом із своїми нерозлучними друзями — з флейтою й собакою і з успіхом почав навчати [хлопця] "сладко-звучія". Наука йшла добре, і не більше, як за рік, вони разом з учнем виспівували різні канти й дуети, а на імянинах отця Григорія, по вечері, на велике задоволення гостей, проспівали вони під акомпаніамент гуслів сатиричну пісню Сковороди, що починається так:

Всякому городу свій нрав і права,
Всяка имієть свій ум голова...

Сокира мій справді робив великі поступи в засвоєнні музики, якщо взяти на увагу правдиву філософську недбалість його вчителя. Містик-філософ одягне, було, сіру свитину, накриє голову солом'яним брилем, возьме флейту й гайда світ-за-очі, а вірний супутник його за ним. Піде він було, в Березань, за тридцять верстов од П[ереяслава], по дорозі зійде на стародавню високу могилу, що її звать "Вибла", зійде єдине по надхнення і, зачерпнувши з надр її "малую толику" цього, тільки богам властивого дару, поспішає поділитися цією благодаттю з приятелем своїм Якимом Лукашевичем у Березані. Проживши тиждень у приятеля, їде відвідати другого, а там третього, а за місяць, дивись, він уже в Києві: сидить із другом своїм Іваном Левандою на лавочці коло брами й читає імпрізовану дисертацію про звязок душі людської з світилами небесними. А наш вітій

прославлений і дисертації приятеля слухає, і проповідь на ближчу неділю готує. Перебувши трохи в Києві, він опиниться в Стайках, а звідти в Трахтемирові, а ще через день і в Переяславі.

Преподавши лекцію музики, він знову вирушає на відвідини до друзів своїх, але вже через Яготин до Полтави й далі.

Гречка вже лагодився був писати до Бортнянського (теж свого товариша з бурси), бо бачив у молодому Сокирі справжній геній музики й голос архангельський, та доля зовсім інакше судила.

Швидко наближався вагітний подіями 1812 рік, а молодому Сокирі кінчалося девятнадцять літ од народження.

Нарешті привів на світ свої потворні діти отой страшний 12-ий рік. Як жертва цілопалення, спалахнула вогнем "святая Бѣлокаменная", і від краю до краю по всьому царстві залунав заклик, щоб виходило все — старе й мале — гасити ворожою кров'ю велику пожежу московську.

Дійшов той тривожний заклик і до рубежів нашої мирної України. Заворушилася вона, мати моя рідная, заворушилося охочекомонне й охочепішее військо українське. Не витримав мій парубок, розбив псалтир і гуслі, втік та й записався в місті Пирятині до полку, під команду пирятинського полковника Миколи Свічки.

Довідавшись про все це, Гречка листом прохав друга свого Миколу Свічку не zostавляти без опіки його вихованця на кривавому шляху воєнному. І приятель це виконав, як дбайливий батько. Надавши парубкові перший уряд, вирушив полковник Свічка із славного міста Пирятини в похід на супротивного галла і на двадесять язик.

Коли полк переходив через місто П[ереяслав], то отець Григорій на чолі духовенства зустрів козацтво коло міської брами, благословив хрестом і окропив святою водою. А як підійшов до чада душі своєї, то звів догори повні сліз очі й промовив: "Господи, заступи тебе й охорони тебе!"

Коли криваві події дійшли до бажаного кінця, і зубатого звіря французького замкнули в англійську буду, то й наше славне козацтво розійшлося по хуторах та селах і, поховавши зброю воєнну, взялося за плуги та рала.

У половині 1815 року Сокира повернувся сотником до свого рідного П[ереяслава] та, на великий сум свій, не застав уже живим свого добродія, отця Григорія. Він знайшов тільки в міській ратуші заповіт небіщика на своє ім'я. А заповітом тим незабутній добродій одписав йому частину своєї бібліотеки, що складалася з дорогих видань давніх класиків, жидівської біблії, французької енциклопедії та рукописного примірника літопису Кониського, на першому аркуші якого написано було власною рукою преосвященного так: "Юному моему Другу и собрату Григорію Гречкѣ, доктору богословія и другихъ наукъ, на память посылаетъ смиренный Г. Конисскій".

Крім бібліотеки, одказав він йому ще дорогу скрипку й свої улюблені гуслі, на яких з внутрішньої сторони намальовані були дві пастушки, що танцюють з ціпками, та пастух, що грає на флейті під липою над струмочком.

Сокира відправив панахиду за праведну душу свого добродія і, перенісши дорогоцінну спадщину до свого спустілого хутора (мати його теж умерла), почав приводити до ладу

свою дідівщину; поладнавши ж нашвидку, що можна було, запросив духовенство і спочатку собором освятив відновлену оселю, а потім собором [таки] відправили панахиду за спокій душі батька, матері й усіх ближчих родичів та за найближчого й найщирішого добродія, отця Григорія. По відправі він, за звичаєм предків своїх, нагодував різного стану людей може з тисячу душ, не лічучи міського духовенства й шляхти.

Зоставшись сам на своєму хуторі, почав він нудьгувати і довго, кілька місяців, нудий він світом та не знав, що з собою робити. Аж якось увечері пригадав він святе речення: "Не добро быти челоўѣку едину" і другого дня вранці, осідлавши коня, поїхав у Сулимівку. А там у нього, коли він ще на війну не ходив, зростала на прикметі маленька дівчинка, дочка небагатого панка. Знехтувавши звичаї предків, він сам без сватів перебалакав з батьком, з матір'ю, а також із суженою та після Різдва вони собі й повінчалися, нівроку.

По такому хапаному весіллі ніби й не слід було сподіватися сімейних радощів, а проте вийшла благодать, та ще й яка! Поперше, молода жінка Сокири — красуня, та ще й яка красуня! Дай Боже іншому хоч би й уві сні таку красуню побачити. А подруге, була вона найчистішого, непорочного серця і вдачі тихої й покірливої. Сказать просто — і над нею, і в ній самій було благословення Боже. Одне тільки й можна було сказати про неї, і не те що лихе, а трошки смішне. Їй, сердешній, довелося минулого літа погостювати місяць у своїх багатих родичок у містечку Оглаві, а родички ті саме тоді повернулися з Києва, чи, ліпше сказати, з якогось київського пансіону, і були надзвичайно освічені. Отут вона, сердешна, трохи й похитнулася. Від них вона довідалася, що читати їх учать не для одного молитовника, а й ще для дечого, що найвище щастя для добре вихованої панночки — носити якнайвищий станик і причаровувати кавалерів. А яких чарівних пісень од них вона вивчилася: і як "стонеть голубокъ", і як "дубъ тотъ при долинѣ, как рекрутъ на часахъ", і як "пастушка купается въ прозрачныхъ струяхъ", і як "закричала она: ахъ!", побачивши нескромного пастушка, і навіть "О, Фалалей, Фалалей", і ту вивчила. Та як же його й не вивчитися в таких освічених панночок, а вона, чарівниця, ще й на гітарі грала. Впало це в око її молодому чоловікові, та він розмислив, що найкраще буде не звертати уваги на ті пісні: поспіває, поспіває та й перестане, коли не буде кому слухати її модних пісень. А іноді то він і кепкував, особливо, коли проходив день тихо, без співів.

— А що це, Параско, — скаже він — сьогодні весь день мовчиш, хоч би заспівала якої чужоземної пісні.

— Якої ти ще там вигдав, чужоземної?

— Та хоч би отієї як та "пастушка полоскалася въ струяхъ".

— Не хочу. Співай сам, коли хочеш.

— Добре, я заспіваю.

І він поволі розкривав гуслі і, стиха пригравуючи на них, співав своїм чарівним тенором з найглибшим почуттям:

Не ходи, Грицю, на ті вечорниці...

І коли кінчав пісню, жінка падала йому в обійми, обливаючися гіркими слізьми, і він тоді казав їй, цілуючи: "Оце тобі справжня модна пісня". Так він поволі й зовсім одхилив її од сучасної освіти, а про багатих і одукованих родичок та про їхні модні пісні з того часу вже й згадки не було.

Пестощами й насмішками довів він її до того, що вона й сама почала сміятися з осячих талій переяславських панночок і по довгій роздумі одягла свій національний костюм, на велику радість своєму чоловікові. І, Боже мій, яка ж вона гарна була в своєму рідному вбранні! Така гарна, що коли б я був банкиром, от хоч би таким, як Ротшільд, то я б інакше й не одягав свою баронесу.

Та ба! не всім доля судила зазнати в житті таких великих радощів, як ті, що ними тішився Сокира. І він уповні цінив цю благодать Божу.

Милуючися на свою красуню Параску, не забував він і про господарство. Оглянув спочатку свою дідівщину та, добре розміркувавши, вирішив він оддати орну землю з половини козакам із Сулимівки. Кріпаків при хуторі не було. Та він тому й радий був, що їх не було. На цей клас нашого народу дивився він, як справжній філантроп. Прибережжя річки Альти залишив він за собою для худоби й викошував тучні луки толокою, а в липовому гаї на леваді, що підходила до самого хутора, надумався він одновити батьківську пасіку. Це стало йому за улюблену мрію. Та й справді: що з усіх наших промислів може бути невинніше за пасіку? Він негайно написав до Стародуба, щоб на весну прислали пасічника: тоді ще не було Прокоповича, славного нині бджоляра, і тому потреба примушувала звертатися до пасічників-самоуків.

Пасіка, заснована ним у липовому гаю за допомогою старовіра з Єльонки щороку примножалася й за п'ять щасливих літ виросла до п'яти тисяч колод. Господь благословив його почин: тепер він був пан на всю губу. Пасікою своєю він одхилив од себе все, що в зносінах з людьми з конечности звязане з наживою, а разом з тим і все гидке й низьке.

Щасливий, стократ щасливий той чоловік, що потрапив одіпхнути від себе все недостойне людини і задовольнятися тільки добром, придбаним власною працею. Таким щасливцем був Сокира.

Перебуваючи в німецьких землях, уважно придивлявся він до тамошнього сільського побуту й тепер пристосовував до свого хутора те, [що там бачив]. Така сама німецька чистота й порядок у всьому. Щоправда, нашого брата-маляра хутір Сокири не вразив би своїм зовнішнім виглядом, зате не-маляра він дивував порядком.

З усіх слов'янок чорнобриві землячки мої мають цілком заслужену славу чепурних господинь. Але в мадам Сокири прикмета ця була доведена до крайности. Їй, було, звичайно й уві сні сниться, що в неї або в покоях підлогу не вимито, або в пекарні долівку глиною не вимазано; так щоб така нечистість не каламутила її невинного сну, вона наказувала Марині що Божого дня підлогу вимити та ще й вишарувати, — здавалося б, уже й досить того, так же ж ні! — а ще й київським піском посипати, таким піском, що ви його й не в кожного губернатора в канцелярії знайдете. Вона сама його привозила щороку з Києва, коли їздила туди на [15] серпня.

Карло Осипович казав завжди й кожному, що коли він і бачив рай на землі, то саме в господі Парасковії Тарасівни, і більше ніде.

В пасіці панували така ж чистота й порядок, як і в домі. І як тут доречі були Вергілієві "георґіки", що їх любив перечипувати Сокира, лежачи в катразі. І жадна душа в усьому П[ереяславі] не знала, що старий пасічник (так його прозвано за тиху вдачу та поважну ходу) читав в ориґіналі Вергілія, Гомера та Давида. Напрочуд дивна скромність! Я сам,

бувши його добрим приятелем, часто гостював у нього по кілька день і, крім літопису Кониського, не бачив у хаті навіть бердичівського календаря. Бачив тільки дубову шафу в кімнаті й більш нічого, але літопис Кониського в коштовних палітурках завжди лежав на столі, і завжди я бачив його розгорненим. Ничипір Федорович кілька разів перечитував його, але до самого кінця — ані разу. Все, всі мерзоти, всі лютощі польські, шведську війну, Біронового брата, який у Стародубі відіймав у матерів немовлят і давав їм годувати грудьми цуценята для своєї псярні, — і це перечитував, але як дійде до голштинського полковника Крижанівського, плюне, згорне книгу й ще раз плюне.

Раз якось приїжджаю я до нього з книгою "Українського Вѣстника", в якій Гулак-Артемівський надрукував дві оди Горація (геніяльна пародія!); прочитавши оди до Пархома, ми з щирого серця сміялися з Парасковією Тарасівною, а він одчинив дубову шафу, вийняв звідти книгу в оправі з собачої шкури і, розгорнувши її, сказав: "Ану, подивімся, чи сходиться воно з оригіналом?" І тут тільки я побачив латиніста, еллініста та гебраїста і повну шафу книжок, що вмістили в собі письменство всього старожитного світу. А він, прочитавши вголос оригінал, загорнув книгу, поклав її на своє місце і, ходячи тихо по хаті, проказував сам до себе:

Пархоме, в щасті не брикай!...

— Прекрасно! І достоту вірно! — вимовив він уголос.

Я й попереду глибоко поважав Ничипора Федоровича за його в усьому благородну вдачу, а тепер, благоговіючи, просто малів перед його лицарською скромністю.

— А що це ми всі, неначе в рот води понабирали? — сказала Парасковія Тарасівна. — Може б так повечеряти ще засвітла?

— А що ж, як вечеряти, то й вечеряти, я й на те пристаю, — відповів Ничипір Федорович.

Вечерю накрито було на ганку, і, як кінчали вечеряти, з-за темного П[ереяслава] встав повновидий красунь — місяць. Ми всі троє замовкли й тільки переглянулися між собою. Картина була така гарна, що можна було тільки дивитися на неї в мовчазній побожності. Ничипір Федорович запросив мене з собою ночувати на пасіку, на що я, звичайно, з радістю погодився.

Не було такої другої ночі в моєму житті та, певно, й не буде. Довго розмовляли ми з ним про різні речі й випадком торкнулися моєї струни — народніх пісень наших. Ні один у світі професор літератури не читав своєї лекції про значення, вплив і цінність народніх пісень так, як він. І з якою глибокою любов'ю вивчив він слова й мотиви наших прекрасних, сердечних пісень!

— Так, — казав він — ях порівняєш зворушливу, просту красу наших пісень з сучасними нам романсами, то що в цих бридких витворах побачиш? Крім неморальности — нічогісінько. — І надзвичайно делікатно торкнувся він пісень покійного свого вчителя музики Сковороди. Він сказав: то був Діоген наших днів, і коли б він не komponував своїх вінегретових пісень, то було б краще. А тож, бачте, знайшлися й наслідувачі: хоч би й князь Шаховской, або Котляревський у своїй "Оді на честь князя Куракіна" — відбиток Сковороди! Тільки й тієї різниці, що вчитель мій, як справжній

філософ, ні до кого не підлещувався. Того часу "Енеїда" Котляревського не була ще надрукована.

Я, збираючи народні пісні, багато записав од нього варіантів і самих пісень, що їх раніше ніде не чув.

З усіх його гарних прикмет найкраща була та, що був він надзвичайно релігійний. Більш за все любив він читати Новий Заповіт. Він усім серцем своїм і всіма помислами своїми розумів і глибоко відчував священні істини євангельські. Щонеділі й щосвята їздив він із жінкою на службу Божу до соборної церкви Благовіщення. Разом з прекрасною, гармонійною архітектурою церкви йому до серця припадали й співи семінаристів. Але коли в церкві поставили новий іконостас, зникла гармоній архітектури, і він почав їздити на службу Божу до церкви Успіння, тієї самої, що в ній року 1654 склав присягу Зиновій Богдан Хмельницький зо всякого стану народом на вірність московському цареві. Але коли відновляли цей історичний пам'ятник і через оцадність з шести бань знищили п'ять, то він почав їздити до Покрови. Церкву в ім'я Покрови — незграбної й безхарактерної архітектури — збудував на спомин про здобуття Азова полковник п[ереяслав]ський Мирович, приятель і спільник Івана Мазепи, що його проклинають. У тій церкві зберігається цікавий історичний образ пензля, можна думати, Матвеева, якщо не якого чужоземця. Образ поділений на дві частини: нагорі Покрова Пресвятої Богородиці, а внизу Петро I з Катериною I, а навкруги всі його славнозвісні сподвижники, а між ними й Мазепа, і ктитор церкви у всіх своїх регаліях.

Вислухавши службу Божу, Сокира підходив до образу Покрови й довго милувався ним та розповідав своїй цікавій Парасковії, що то за люди, що їх під покровою Божої Матері намальовано.

Іноді він оповідав такі подробиці про Даниловича та про зруйнований Батурин, що Парасковія Тарасівна простосердно питала чоловіка: "За що ж Вона його покриває?"

Хоч і повен келих щастям, але завжди знайдеться місце й на краплю отрути. Для повного щастя Сокирі чого б бракувало? А йому бракувало найвищого блаженства в житті — дітей.

Літ шість уже минуло з того часу, коли на хуторі старого сотника Сокири, не зважаючи на присутність отця протоєрея і іншого чину духовного, Ничипір Федорович вийняв свою скрипку (гуслі бо не пасували до тієї пісні) і заграв, приспівуючи:

Ой, хто до кого, а я до Параски...

На це Парасковія Тарасівна плюнула й вийшла з світлиці, а Карло Осипович та Кулина Охримівна, не кажучи ні слова, і теж не звертаючи уваги на чин духовний, вхопилися за руки та й пішли витанцьовувати:

О, mein lieber Augustin...

І того ж вечора друга пара — кум з кумою, — їдучи від Сокири до міста, співали тихенько на два голоси:

Одна гора високая,

А другая — низька...

А отця протоєрея і братію тієї ночі покладали спати в новій коморі, бо ніч була неспокійна, то щоб чого, боронь Боже, не сталося. Карло Осипович і Кулина Охримівна,

потанцювавши досхочу і сказавши господарям: "Gute Nacht", сіли у свою біду й поїхали до міста, розмовляючи потихеньку і все по-німецькому.

То був великий і радісний день для бездітного Ничипора Федоровича й Парасковії Тарасівни: того дня вони охрестили й у приїми взяли двох близнят-найдів і бучно справили христини. Так бучно, що бабка-сповитуха довго ще говорила потім: "народилася, охристілася й помру, а не побачу таких хороших христин, як були у старого сотника".

І от минуло шість год од тієї великої події в господі Сокири. Якось надвечір сиділи вони, себто господарі, з нерушимим другом своїм Карлом Осиповичем. Перед ними на темно-зеленій луці, що доходила до самої Альти, гралося двоє діток у червоних сорочечках, неначе два червоні метелики миготіли на темній зелені. З ганку всі троє мовчки милувалися ними. І здавалося, у всіх трьох співбесідників разом з поглядами й думки були скеровані на дітей. Довго дивилися вони на них. Перша порушила мовчанку Парасковія Тарасівна:

— Розсудіть ви нас, голубчику Карле Осиповичу, що нам робити? Я кажу, що діти ще малі, а Ничипір Федорович каже: "То дарма, що малі, а вчити треба". Де ж тут, скажіть таки, Христа ради, правда? Нехай би ще хоч рік погуляли, а він після Покрови думає вже й починати.

— Давно, давно пора починати, — сказав Карло Осипович. — Я давно думав про це.

— Свята Варваро Великомученице! Чи боїтеся ви Бога, Карле Осиповичу?

— Боюся, дуже боюся, Парасковіє Тарасівно! І скажу вам, що коли мені було тільки п'ять років, то я читав дещо на память із Шіллера. Небіжчик Коцебу сказав раз, коли я прочитав його поезію на память, що з мене вийде великий поет, а на ділі вийшов маленький фармацевт. Ось як, Парасковіє Тарасівно, і великі люди часом помиляються.

— Та байдуже, хай собі помиляються! але подумайте самі: після Покрови!

— Авжеж, авжеж! Що швидше, то краще.

— Ну, і знайшла я в кого оборони шукати, — подумала Парасковія Тарасівна, але не сказала, а Карло Осипович, заживаючи табаки, примовляв:

— Так, так, треба вчити. Тож ваша приказка говорить, що за вченого двох невчених дають, та й то не беруть.

— Так ось що: ми вас, Карле Осиповичу, слухаємо, як самого Бога. Пождіть, мої голубчики, хоч до Пилипівки. Там дасть Бог піст — час тихий, їм, нашим рибонькам, все ж легше буде.

— До Пилипівки? Як на вашу думку, можна пождати? — спитав Ничипір Федорович.

— Не можна. Життя коротке, а наука вічна, — каже великий Гете.

— Господи, що я наробила! — подумала Парасковія Тарасівна. — І нащо я йому говорила про дітей? Тепер, я вже знаю, добра не буде. — Ну, ви собі як там хочете, — промовила вона вголос — а я вам до Пилипівки не дам дітей мучити.

— Ти їй хоч би що, а вона своє, — сказав Ничипір Федорович, — І скажи мені, звідки ти такої натури набралася?

— Та від вас же й набралася: ви по-моєму нічого не хочете зробити, то й я по-вашому теж не хочу.

Саме тоді діти підбігли до ганку, і Карло Осипович, голублячи їх, спитав;

— А що, Зося, чи хочеш ти грамоти вчитися?

Зося жваво відповів: "Хочу".

— А ти, Ватю, теж хочеш учитися грамоти?

— Теж хочу, — запинаючись, одповів Ватя.

— От бачите, Парасковіє Тарасівно, а ви спиняєте їхню охоту!

— Та Бог із вами, Карле Осиповичу, я вже не спиняю. Тільки треба обміркувати, як те все доладу зробити.

— То правда, — сказав Ничипір Федорович. — Ось що, Карле Осиповичу, ви живете в місті і через вашу професію зустрічаєтеся зо всякого стану людьми. Чи не трапиться вам часом семінарист, хоч і не дуже вчений, та аби не завзятий, — поєднайте його до наших дітей..

— З великою радістю шукатиму такого чоловіка. Є в мене один знайомий семінарист, великий майстер хемічні досліди робити. Цей, щоправда, не підходить, але я в нього розпитаюся.

— Будьте ласкаві, Карле Осиповичу, от ми їх і посадимо за тму-мну, моїх голубчиків, — сказав Ничипір Федорович, пригортаючи до себе дітей.

Про цих дітей, майбутніх героїв моєї повісти, повинен би я більше оповісти, та не знаю, що можна особливого сказати про п'ятилітніх хлопчиків. Діти, як діти — гарнесенькі, повновиді, румяні, як недостигла черешня, та й годі. Хіба тільки те, що одне на одного схожі, як дві черешнині, що ледве зарумянилися.

Сказавши одне одному на добраніч, Карло Осипович сів у свою "біду" та поїхав до міста, Ничипір Федорович, поблагословивши дітей "на сон грядущий", пішов у свою пасіку, а Парасковія Тарасівна, поклавши дітей спати й проказавши молитви на сон грядущим, запалила каганець і теж лягла спати.

Звичаєм своїм Парасковія Тарасівна на [15] серпня вирушила до Києва, а повернувшись з Києва, по-між іграшками й святими речами — як от шапочки Івана Многострадального, перстні Варвари Великомучениці — та силою всякої всячини, кипарисових образків, майстерно оздоблених фольгою, та інших рідкостей, показала дітям іграшки, яких досі ніколи їм не привозила. З зовнішнього вигляду вони не скидалися на іграшки, а просто були то дві дощечки, обгорнені шкурою. Якжеж діти здизувалися, коли розгорнули дощечки й побачили там зелені товсті аркуші паперу, покарбовані червоним і чорним чорнилом. Їх радошам та здивуванню й краю не було! Невинні створіння! Не знаєте ви, яке лихо заховалося в тих різнокольорових закорлючках! Це джерело ваших сліз, найбільший ворог вашої дитячої солодкої свободи, одне слово — це граматка.

Дожидаючи 1 жовтня, Парасковія Тарасівна сама почала їх помалу вчити розуміти таємничі знаки і за кожну вивчену літеру платила солодким київським бубличком. І, на немале її здивування, вже за кілька день діти читали всю абетку. Та правда й те, що й наволока з бубликами вже спорожніла, і це примусило Парасковію Тарасівну припинити науку. — Та до того ж — гадала вона — близько вже й Покрова, то нехай же вони, мої голубята, хоч малий ще час на волі погуляють.

Ясний обрій юної свободи моїх героїв вкривали хмари. Гроза швидко надходила і нарешті, саме на Покрову в годині дев'ятій вранці, вдарила громом "біди" Карла Осиповича

й появою самого Карла Осиповича, а за ним — о, жах! — появою чогось довжелезного, в заялозену халаті, в старій куцїй фризівій шинелі (певно, на виріст шитій). Це й був ніхто інший, як сам світильник [науки], або, простіше мовлячи, вчитель, що його викопав Карло Осипович у брудних семінарських аудиторіях.

Степан Мартинович Левицький — особа причетна до цієї повісти. Отже, годиться і про його персону сказати декілька слів.

Він був один із багатьох синів найубогішого з усіх на світі дяконів, отця дякона Мартина Левицького, не памятаю добре, з Глемязова чи з Ірклієва, памятаю тільки, що з золотоноського повіту.

Дивні й незрозумілі присуди долі людської. Хоч би й такий, можна сказати, дикий присуд: Ничипорові Федоровичу, людині заможній, не послати за всі його молитви й єдиного, мовляв, чада, а з убогих найубогішому дяконові завалити дітьми й без них тісну хату. І то, ніби на сміх, — одне від одного дурніше й бридкіше. От, наприклад, хоч би й цей, що стоїть тепер перед очима Ничипора Федоровича, навчитель. Неподобно довга суха постать з такими ж незграбними кістлявими руками. Обличчя опойкового кольору з величезним носом, з довгим загостреним підборіддям, що виступає вперед, з чималими звислими вухами, і до всього того з розпухлою нижньою губою, так що ліній рота не можна було визначити; трудно б визначити й обрис очей, бо вони запливли від снів. Внутрішні прикмети Степана Мартиновича були в повній гармонії з зовнішніми. Так, наприклад, спитав його одного разу професор на іспиті: "А ти, Степо, скажи, що памятаєш. Я й тим задовольнюся". І Степа, подумавши чимало, сказав: "Я памятаю, що була пожежа за Трубайлом та ще потім в Андрушах". — "Ну, добре, Степо, добре! З тебе й того досить". Він ніколи не просився на свята додому, бо добре знав, що свята обминають їх напівзруйновану хату, а проводив свята в тих самих холодних брудних класах, де перед тим проводив і велику чотиридесятницю. Трапилося якось, що кілька товаришів зосталося на свята в семінарії. Як добрі діти, послали вони батькам письменні привітання з святами, просячи наприкінці кучеряво написаного послання прислати їм на свята потроху всячини. За прикладом братії надумався й Степа скомпонувати посланіє до своїх убогих батьків "словеси такими":

"Найдорожчі батьки!

"Висилаючи цього листа з північного города, богоспасаємого Переяслава, я остаюся ваш син..." і, подумавши, додав: "я вітаю вас з наступними святами і бажаю, щоб ви задля Різдва Христового прислали хоч ворочок пшона та шматок сала, із ласощів — хоч шкапові чоботи та...". Тут він знову задумався, а лукавий приятель його Лука Нестеровський підкрався, вихопив недокінченого листа, показав усій братії, — і почалася кумедія. З того часу інакше його й не звали, як "пожежа у шкапових чоботях". А він на те ані слова, так мовчки й одбув.

Поки рекомендував Карло Осипович свого *protégé* Ничипорові Федоровичу, наймичка Марина уважно придивлялася новій особі і, розглянувши його добре, штовхнула злегка Парасковію Тарасівну й пошепки спитала, показуючи очима на Степана Мартиновича:

— Чи воно живе?

— Живе, — відповіла Парасковія Тарасівна й вийшла з світлиці, а за нею й Марина.

— Ви мою просьбу таки переборщили, Карле Осиповичу! Я ж просив вас рекомендувати для дітей наших учителя тільки не завязаного, а ви привезли якогось діда.

— Нічого кращого й бути не може на те, щоб навчити абетки малих дітей, Ничипоре Федоровичу, — казав Карло Осипович. — На це потрібен тільки автомат, що говорить, та й годі. А де ви знайдете, дозвольте вам сказати, щось краще за цей екземпляр? Це ж просто золото для ваших маленьких.

— Та хай буде по-вашому! То ми сьогодні договоримося, а з завтрішнього дня й почнемо з Богом.

— А чому ж не сьогодні? — спитав Карло Осипович.

— А то тому — не гнівайтесь, будь ласка — що горбатого тільки могила й виправить. Що з вами не роби, а як породилися ви німцем, так і в могилу теж підете німцем.

— А ви що ж, підете в могилу турчином чи французом?

— Я то інша річ. Я, хвалити Бога, живу вдома, а ви, Карле Осиповичу, в чужій країні, тож не повинні ви забувати, що в нас сьогодні велике свято, а в нашій парафії ще й храм.

— То ви, значить, їдете молитися Богу. Добре діло. Я привезу його вам завтра вранці. А щодо платні, то ми вже з ним умовилися: карбованець у місяць, і два гарнці пшона, а після закінчення граматки халат хоч абиякий та пару чобіт. Згода?

— Та з радістю!

І вони попрощалися.

Другого дня, себто 2 жовтня, з'явився Степа вже сам один на хутір. Прочитавши, як годиться, молитву, взявся він за справу. І з тої пори щодня Божого, яка б не була погода — чи дощ, чи сніг, вранці й увечері ні на що не зважаючи, міряв наш педант шлях із хутора й на хутір, не прискорюючи і не вкорочуючи ходи, наче заведена машина. А що діти були тямущі, то вивчення граматки швидко посувалося вперед, і Ничипір Федорович, на велике задоволення своє, побачив на ділі слухність міркувань Карла Осиповича й багато разів дякував йому за "машину". І дивна річ. Діти, до того жваві, що не те, що Парасковія Тарасівна, а й сам Ничипір Федорович не міг їх утихомирити, ледве з'являвся вчитель на подвір'ї, ставали такі ж мовчазні й нерухомі, як і він сам, і підчас лекції сиділи, наче зачаровані, не сміючи навіть мухи з носа зігнати. А вони ж підчас науки й слова зайвого від учителя не чули! Це, мабуть, і була причина їхнього зачарування.

На 1 грудня, себто за два місяці, вивчено було граматку до останньої літери, навіть і — "іже хоцет спастися". Перепитавши учнів своїх з останньої лекції, Степа урочисто встав, взяв їх за руки і, підвівши до Ничипора Федоровича, сказав:

— Граматку скінчили. Проектамеңуйте!

— Я без усякого екзамену вірю. Але що ми робитимемо далі, любий наш Степане Мартиновичу? Чи невозьметеся ви до свят показати їм світську грамоту.

— Можу показати; можна почати хоч би й сьогодні, аби тільки абетка була.

— Ні, сьогодні й завтра нехай погуляють, а почнемо післязавтра.

— Добре, — сказав Степа, взяв кашкет і пошкандибав до міста. На обличчі його помітно було неначе задоволення з себе. Прийшовши до міста, він з'явився в аптеку і, побачивши Карла Осиповича, сказав повагом: "совершив!".

Карло Осипович по-дружньому стиснув йому кістляву руку, дякуючи за прислугу, і запросив його zostатися на обід, забувши, що Степан Мартинович ніколи ні з ким разом не обідав, — навіть у спільній їдальні накладав він звичайно галушок у миску і відходив у куток.

Попрощавшись з Карлом Осиповичем, вийшов він на майдан, тримаючи в руці одержані два карбованці (халат, чоботи та інше він уже раніше дістав). Ходячи базаром, він спинявся, розглядався навкруги себе й знову починав машерувати по базарі. Пройшовши через базар, він машинально потюпав за Трубайло, озирнувся навколо, завернув на золотоноську дорогу і, поволі пересовуючи ноги, зник за Богдановою могилою.

Немало здивувалися на хуторі, коли призначеного дня навчитель не з'явився; не могли ніяк додуматися, що б то воно значило? Надвечір приїхав на хутір Карло Осипович. Спитали його, але й він не міг нічого певного сказати. Він тільки здивувався такій неакуратності.

Карло Осипович розпитував [про Степу] в семінарії, але там забули, як його й зовуть. Тільки один школяр вигукнув: "та це, мабуть, пожежа в шкапових чоботях!" Вся аудиторія голосно зареготала. Карло Осипович, звичайно, з тим і вийшов.

Нарешті 6 грудня вранці рано з'явився Степан Мартинович на хуторі, просячи вибачення за прогул.

— А де ж ви були? — спитав його Ничипір Федорович.

— Носив батькам у Глемязів гроші.

— Які гроші?

— А що від вас дістав. Мої батьки дякували вам за протекцію.

Ничипір Федорович тепло подивився на незграбну постать. Він і ніколи не дозволяв собі хоч би раз пошуткувати з нього, а після подорожі його до Глемязова дивився на нього з пошаною. Праця його пішла звичайним порядком. Перед святами діти досить вправно читали світське письмо й на память вивчили привітальну віршу (то вже були витівки!). Прийшов нарешті й Свят-Вечір. Господарі запросили й учителя разом з собою святу вечерю їсти. Тут уже не міг він одмовитися. Перед тим, як сідали за стіл, покликав його Ничипір Федорович до своєї кімнати, возложив на рамена його демікотоновий сурдут і до рук дав йому три карбованці. Степі сльози виступили на очах, але він швидко оговтався й сів за вечерю.

Ніч Різдяна — то дитяче свято у всіх християнських народів, та тільки святкують його різними звичаями: у німців — ялинкою, у москалів — теж. А в нас після урочистої вечері посилають дітей з хлібом, рибою та узваром до найближчих родичів; а діти, увійшовши до хати, говорять: "Святий Вечір! Прислали батько й мати до вас, дядьку, і до вас, дядино, святу вечерю". Після того з церемонією садовлять їх за стіл, заставлений різними пісними ласощами, і частують їх, як дорослих; потім міняють їм хліб, рибу й узвар і з церемонією провозають. Діти йдуть до другого дядька і, якщо рідня велика, то вертаються додому перед утренею, звичайно, з гостинцями та з завязаними в сорочку, намов гудзики, "шагами".

Мені дуже подобається цей прекрасний звичай. У нас рідня була велика. Посадовлять,

було, нас у санки та й возять по гостях цілу ніч.

Я памятаю один зворушливий Святий Вечір в моєму житті. Восени поховали ми свою матір, а на Святий Вечір понесли вечерю до діда і, сказавши: "Святий Вечір! прислали нас, діду, батько й ...", всі троє заридали: нам не можна було сказати: "і мати".

Після вечері Ничипір Федорович і Парасковія Тарасівна попросили Степана Мартиновича відвезти з дітьми вечерю до Карла Осиповича. Він, звичайно, не відмовився, тим паче, що почував на собі новий демікотонувий сурдут. А коли він щасливо повернувся з дітьми з міста, запросили його їхати разом на утренью. Вислухавши утренью в церкві Покрови, пішов Степан Мартинович на службу Божу до собору, де були й семінаристи, що zostалися на свята [в бурсі]. А щоб позадаватися дужче своїм сурдутом, він випросив у паламаря дозволу зніматися підчас служби Божої нагар із свічок. І в Степі заврушилися пристрасті!

Коли Степа зявився на хуторі по святах, його не пізнали: він переродився, — почав розмовляти; що він на те здатен, — раніше ніхто й не думав. Спитали в нього, чи веселі мав свята. "Веселі", — каже. — "А в кого бували?" — "Батьків — каже — навістив". Він знову відбув подорож у Глемязів, щоб зоставити там подаровані йому на свято три карбованці, а разом із тим попишатися своїм новим сурдутом.

Потрохи почало виявлятися, що в нього є й інші (по-за граматкою) знання. Виявилось, що чотири правила арифметики він знає, як свої п'ять пальців, тільки несвідомо; російську граматику знає не гірше за самого професора, тільки не для вжитку. Та для доброго вчителя воно й зайве.

Велика річ — заохота. Самі тільки геніяльні натури здатні власними силами пробити грубу шкуру холодного егоїзму людського й привернути до себе здивовані очі юрби. На натуру звичайну — заохота, як дощ на ниву. Натуру кволу, що заснула, от як Степа, сама вже проста уважливість, одне слово ласкаве освітлює, наче вогонь згаслу лампадку. Демікотонувий сурдут і ласкаве обхоження Ничипора Федоровича розбудили кволі, приспані сили в невикінченій організації Степана Мартиновича. Виявилися в нього не тільки здібності простого вчителя, але об'явився й латиніст неабиякий. Дарма, що теж неначе автомат, проте досить виразно читав він для Ничипора Федоровича Гита Лівія, лежачи в пасіці під липою.

На прохання Ничипора Федоровича преосвященний Гедеон дав йому стихаря й посаду дяка в церкві св. Бориса й Гліба, саме напроти хутора. З того часу Степан Мартинович став жити паном і до того дійшов, що, крім юхтових чобіт, ніяких не носив; у господі ж Ничипора Федоровича став він незаступним членом [родини], так що без нього в хаті ніби чогось бракувало. Щоправда, дотепу й жвавости мало йому прибуло, але вираз його обличчя зовсім змінився: воно відсвіжилося, заспокоїлося й зробилося невимовно добре, так що, дивлячись на його обличчя, не помічаєш дисгармонії ліній, а милуєшся тільки його виразом. Велику річ зробив ти своїм сурдутом і трьома карбованцями, Ничипоре Федоровичу! Ти з дивака зробив істоту, що хоч і не високо мислить, та глибоко відчуває.

Тимчасом Зося й Ватя вчилися й виростали. А зростали вони, як казкові богатирі, не днями, а годинами, та й училися вони теж по-богатирському. Та тут треба взяти під увагу й учителя. Степан Мартинович проказував не за своїм розумом, а так, як надрюковано. Він

і сам казав іноді: "не я буду винен, не я його дрюкував". На тринадцятому році це були вже дорослі хлопчики, що їм можна було дати літ п'ятнадцять. Вони так були схожі один на одного, що тільки одна Парасковія Тарасівна могла їх розрізнити. І схожість їх не обмежувалася самою зовнішністю, вони були схожі один на одного всією істотою своєю: наприклад, Ватя хотів учитися, і Зося теж; Зося хотів гуляти, і Ватя теж. Всі, хто вчашав на хутір сотника Сокири, не кажучи вже про Карла Осиповича, були захоплені дітьми, а про Ничипора Федоровича та Парасковію Тарасівну нема що й казати.

Одного разу ввечері несподівано завітав на хутір Карло Осипович і застав господарів, що мало не билися.

— Ну, та нехай, нехай, нехай уже буде по твоєму, — сипав словами Ничипір Федорович, — вибирай, котрого сама знаєш.

— Ні, ви вибирайте! Я нічого не знаю. Я їм просто чужа.

Саме тієї хвилини ввійшов до хати Карло Осипович, і Парасковія Тарасівна звернулася до нього:

— Ось, ось, нехай хоч вони нас розділять.

— Досі ж ви не ділилися; чим же це ви надумалися тепер ділитися, скажіть, — промовив Карло Осипович, ставлячи в куток свою палицю з шапкою.

— А ось чим, Карле Осиповичу! Ми вже надумалися, що одного нашого сина віддамо на військову службу, а другого на цивільну, так тепер не розділимо, котрого куди.

— Обох їх на цивільну, та спочатку треба їх чогось навчити.

— І я так кажу, — промовив спокійно Ничипір Федорович.

— Господи! Виростуть та й навчаться. Отець Лука й тепер не надивується їхній освіті!

— Ну, та їм уже небавом на чотирнадцятий піде, то треба про щось думати. Я думаю зробити з них покищо добрих семінаристів.

— А я офіцерів.

— Хай буде по твоєму: роби собі офіцера, а я покищо — семінарста. Тепер, значить, річ у тому, кому припадає бути семінаристом, а кому офіцером. Нехай же вирішить доля! Кинемо жеребок, а ви будете за свідка, Карле Осиповичу.

Кинули жеребок, і випало: Зосимові — бути офіцером, а Саватієві — семінаристом.

З того вечора почала Парасковія Тарасівна неначебто Зосі перед Ватею перевагу давати, звичайно, в дрібничках. Та проте ці дрібнички спостеріг Степан Мартинович і казав якось у пасіці після читання Тита Лівія, що це недобре: однієї, мовляв, матері діти, то й усе повинно бути рівне. Він казав це ніби сам до себе, а Ничипір Федорович слухав собі й гірко усміхнувся.

За рік після цієї події вирішено було спільною радою везти Зося в Полтаву до кадетського корпусу, а Ватю в Полтаву ж таки до гімназії. Сказано — зроблено.

Одного собі ранку, себто десь біля десятої години з хутора виїхала сильно навантажена бричка, так сильно, що четверик коней ледве її тягнув. За бричкою їхав однокінь простий віз, навантажений і накритий юхтовою шкурою, по-чумацькому. То були запасні харчі. Попереду на своїй біді клусом потрусив до міста Карло Осипович, щоб пристойно зустріти дорогих гостей на порозі своєї хати. А позаду за транспортом, неначе охорона, поспішав Степан Мартинович і казав сам до себе: "Шкода, ейбогу, шкода! краще було б до семінарії.

І я б міг їм у пригоді стати, для їх користі я ладен знову вступити до семінарії". Так міркуючи, Степан Мартинович наткнувся на віз з харчами й тоді тільки ясно побачив, що віз і бричка спинилася перед домом Карла Осиповича. У старого панича ще раз закусили, чим Бог послав, як у ченця в келії, а для апетиту Ничипір Федорович мусів випити чарку горілки з гофманськими краплями. Після закуски попрощалися й почали вмошуватися в бричці. Карло Осипович на дорогу не забув всунути Зосі й Ваті до кишені по коробці мятних цукерків. Транспорт рушив і зник за рогом. Попрощалися й Карло Осипович та Степан Мартинович. Карло Осипович зостався вдома, бо треба було рецепти виготовити. А Степан Мартинович пішов на хутір, бо йому тепер на хуторі належала вся влада. Але владу свою, крім ключів од комори, він ладен віддати Марині, а сам, як во дні они феодальний той дука, ладен пішки мандрувати, не до Палестини, звісно, а до Полтави, щоб, якщо там не вдасться йому самому на вступному іспиті бути, то може хоч стороною якось вплинути на цю справу, таку близьку його благородному сердцю. Прийшовши на хутір, він сказав Марині: "Благодарная Марино! Я піду в Андруші; преосвященний приїхав і прислав по мене; є справи. То ти не виходь із дому, а якщо я там заночую, то це нічого, не турбуйся: все буде гаразд". І, не давши часу благодушній Марині хоч слівцем заперечити, сказав "прощайте!" й вийшов за ворота. Та, проходячи містом, згадав він, що не мав при собі ані шага грошей; тому він знову повернувся на хутір, узяв карбованця, повторив науки Марині, додавши, що якщо він і другої ночі забариться в Андрушах, то щоб вона не турбувалася. Сказав та й пішов.

Якщо Ничипір Федорович собі уявляє, що його вірний Степа лежить тепер під липою на пасіці та читає вголос Тита Лівія, то він дуже помиляється. Степан Мартинович забув про все на світі, крім вступного іспиту своїх вихованців. Прискореним кроком міряв він пирятинську дорогу. В Яготині він підночував і, вставши вдосвіта, на пізню Службу Божу був уже в Пирятині. Пообідавши шматком хліба з таранею та відпочивши трохи під цвинтарем, він бадьоро рушив далі і всенощну слухав у Лубенському монастирі перед ракою св. Афанасія, патріярха александрійського. Переночувавши в "странноприймній обителі", почув він там од одного перехожого прочанина легенду про те, як св. Афанасій помер, сидячи, та про те, як дочці лютого Яреми Вишневецького-Корибута снівся сон, ніби була вона в раю та звідти вивели її янголи, кажучи, що, коли вона своїм коштом збудує церкву Божу в пушах своїх біля міста Лубень, то тоді оселиться вже навіки в раю. Вона й збудувала цю церкву. Тут тільки оповідач помітив, що його слухач давно вже грає на вальдгорні, і почав і собі йому вторувати, взявши октавою нижче, з чого й вийшов неабиякий дует.

Вранці мій прочанин вийшов на Сулу і почимчикував через славне урочище N. просто на Богачку; тільки води напився коло корчми, що на Ромоданівському шляху. Перепочивши в Богачці в гостинної бабусі Марії Іванівни, він увечері відпочивав уже під горою біля перевозу через Псьол у містечку Білоцерківці. А тут ще на пороні якийсь дотепний перевізник спитав його: "А що ви, мабуть, у Єрусалим прямуєте, странниче? Зайшли б до нашої пані Базилевської, та попросили б на ладан: вона богобоязненна пані, може ще й нагодує вас борщем та рибою з Псла". Степан Мартинович ніби й не чує сарказму перевізника; перепочивши підчас перевозу, він, помолившись Богу, рушив далі

й опівночі був уже біля Решетилівки; та щоб його часом не взяли [поночі] за злодія, він вирішив заночувати під вербою. Купивши на базарі за три шаги бубликів та викупавшись в річці, вирушив він далі, похрумуючи бублички, і не відпочивав уже до самої Полтави.

А Ничипір Федорович, подорожуючи, як то кажуть, по-хазяйському, не виснажуючи ні себе, ні коней, другого дня виїхав із Яготина, чи краще з Гришківської корчми, що не доїздячи до Яготина. Він звернув праворуч з пирятинської дороги й поїхав Гетьманським шляхом через Ковалівку на Свіччине урочище, щоб при цій добрій нагоді навістити свого приятеля й сина свого добродія Льва Миколаєвича Свічку, або, як той себе називав, — "недогарка", бо свічка згоріла на київських контрактах. А про ці славні контракти чув я від самого Льва Миколаєвича ось що: небіжчикові батькові його (мабуть, з великого перепою) спало на думку вступити таку мудру штуку, якої не вступив ніколи й уславлений п'яниця К. Радивил. Отож він, напхавши валізи асигнаціями, і поїхав у Київ та перед самим зїздом на контракти й закупив усе шампанське вино. Почалися балі підчас контрактів, аж тут — нема ані пляшки шампанського в погребах. — "Куди поділося?" — питають. — "У полковника Свічки", — відповідають. До Свічки, а він не продає. "Пийте так, — каже — хоч купайтеся в ньому, а на продаж — нема". Знайшлися добрі люди — і так випили. Після цієї штуки Свіччине Городище та інші його маєтності навкруги Пирятина почали танути, "аки воск од лиця огня". Отже, спадкоємець його слушно називав себе недогарком.

Погостювавши днів зо два в Городищі, вони третього дня рушили далі й надвечір щасливо прибули до Лубень. А що в Лубнях близьких знайомих не було, то вони, відправивши в монастирі молебень угодникові Афанасієві, поїхали далі. Ничипір Федорович хотів ще був звернути на Миргород, щоб поклонитися прахові славного козака-вельможі Трощинського, та Парасковія Тарасівна тому спротивилася, а він не любив сперечатися.

А тимчасом наш дяк-педагог полагодив усі критичні справи на користь своїм вихованцям, сам того й не підозріваючи.

Того самото дня, як прибув до Полтави, пішов він до гімназії (до кадетського корпусу він боявся підійти близько, кажучи: "все москалі, може ще й застрелять"). Довідавшись від швейцара, де мешкає їх головний начальник (швейцар указав йому маленький будиночок на горі проти собору: "там — - каже — живе наш начальник"), Степан Мартинович, сказавши: "дякую за науку", подався до того будиночка. Коло брами зустрів його високий худорлявий дідусь в полотняному халаті й у простому селянському солом'яному брилі та спитав його:

— Кого ви шукаєте?

— Я шукаю попечителя.

— Нащо вам його?

— А хочу його просити, що, як буде Саватій Сокира здавати екзамен у гімназії, то щоб попечитель зглянувся на нього.

— А Саватій Сокира хіба рідня вам? — спитав дідусь, усміхаючись.

— Не рідня, а тільки мій учень. Я для того й у Полтаву прийшов з Переяслава, щоб пособити йому екзамен здати.

Така дбайливість за свого учня подобалася авторові перелицьованої "Енеїди", бо це був ніхто інший, як Іван Петрович Котляревський. Авторові славної пародії, що любив усе благородне, в якому б образі воно не виявлялося, сильно припав до вподоби мій добрий оригінал. Він запросив до себе в хату Степана Мартиновича і, щоб не виявити йому, що саме він і є той попечитель, провів його до кухні. Там посадовив його на лаві, а на другій, кінець стола, сів сам і мовчки любувався на профіль Степана Мартиновича. А Степан Мартинович тимчасом прочитував напис, що його словянськими літерами викарбовано було на сволиці: "домъ сей вооруженъ рабомъ Божіимъ N., року Божого 1710". Іван Петрович наказав своїй старій і єдиній наймиці подавати обід тут таки в кухні. Подали обід. Він попросив Степана Мартиновича розділити з ним його вбогу трапезу. Той без церемонії погодився, тим паче, що після решетилівських бубличків він од учорашнього дня нічого не їв.

Попоївши борщу з сушеними карасями, Степан Мартинович сказав: "добрий борщик!"

— Насип, Гапко, ще борщу! — сказав Іван Петрович, і Гапка насипала.

Степан Мартинович взявся знову до борщу і по довгій мовчанці сказав:

— Я думаю просити попечителя ще й про другого мого учня, теж Сокиру, тільки Зосима.

— Просіте, і дасться вам, — сказав Іван Петрович.

— Зосим Сокира здаватиме екзамен до кадетського корпусу, то чи не допоможе він йому, бідоласі?

— Я добре знаю, що допоможе.

— Так попросіте його, будьте ласкаві.

— Попрошу, попрошу. Се діло таке, що зробити можна, а він, хоч не дуже мудрий, та не лукавий.

Степан Мартинович тимчасом вивязав із кратчастої хустки гроші, вибрав із дрібних двадцятку і сунув у руку Іванові Петровичу, кажучи пошепки: "Здасться на бублички".

— Ні, спасибі вам, на турбуйтеся! — одказав попечитель.

Степан Мартинович, бачучи, що двадцятки його не беруть, знову завязав її в хустку, повторив іще двічі свої прохання, вдесьте почувши запевнення, що це буде виконане, взяв свій ціпок і бриль, попрощався з Іваном Петровичем і з Гапкою та й вийшов із хати. Іван Петрович, провожаючи його, сказав:

— Чи не доведеться ще раз бути в наших місцях, — то не цурайтеся нас.

— Добре, спасибі вам, — сказав Степан Мартинович і пішов через майдан до дому Лукяновича, щоб звідти краще подивитися на монастир та, помолившись Богу, — і в дорогу. Довго дивився він на монастир та на чудові його околиці, потім поглянув на сонце і, махнувши рукою, пішов стежкою в яр, маючи намір завітати до святої обителі. Та стежок, що вели до монастиря, було багато, і він, сходячи з гори, задумався, котру б його вибрати найближчу, і вибрав, звичайно, найдальшу, але широку. Звернувши праворуч вибраною стежкою, він незабаром потрапив на вбиту колесами нешироку дорогу, що виляса зеленою лукою по-між старими вербами й вела теж до монастиря. Пройшовши кілька кроків, він побачив крізь темні віти осокову тиху блискучу затоку Ворскли. Доріжка, обійшовши затоку, виляса в гору й губилася в гущавині. Навкруги було так тихо, так тихо,

що героєві моєму аж моторошно стало. Раптом серед мертвої тиші пролунав живий звучний голос, і звуки його, повні, м'які, ніби стелилися широкою затокою. Степан Мартинович спинився здивований, а незримий чоловік не переставав співати. Степан Мартинович пройшов ще кілька кроків, і вже можна було розібрати слова чарівної пісні:

Та яром, яром
За товаром,
Манівцями
За вівцями.

Прислухаючися до пісні, він непомітно обійшов затоку і, обминувши купу старих верб, опинився перед білою, напівзахованою вербами хаткою. На одній вербі прибито невеличку дощечку, а на дощечці намальовано білою фарбою пляшку й чарку. Під тією ж вербою лежав у холодку чоловік і виспівував далі:

Та до порога головами,
Вставай рано за волами!

А коло співця стояла восьмикутна пляшка, схожа на московський штоф — на денці було ще горілки, — а на траві лежали розкидані зелені огірки. Співець кінчив пісню і, підводячись, вимовив:

— Тепер, Овrame, випий по трудах.

І, взявши пляшку в руку, він подивився на світло, чи багато ще залишилося в ній "духа світла і духа розуму".

— Гей-гей, лиха година! Що ж ми будемо робити, Овrame? Неповна, анафема! — сказав він і при цьому кисло подивився на хатку. Обличчя його притьмом змінилося. Він кинув геть пляшку й вигукнув: "Пожежа в чоботях!" Степан Мартинович стрепенувся на цей оклик і підвівся з призьби, де він примостився був одпочити.

— Пожежа в чоботях! Пожежа в чоботях! — повторював співець, обіймаючи здивованого Степана Мартиновича; потім одійшов од нього кроків зо три, глянув на нього й сказав рішуче:

— Та ніхто інший, як він! Він — пожежа в чоботях! — і, стискаючи йому руки, спитав:

— Куди ж тебе оце несе? Чи не до владки часом? Якщо так, то я тобі скажу, що ти без мене нічого не зробиш, а купиш квартиру горілки, гору переверну, не тільки владку!

І справді, той, що так промовляв, схожий був на стародавнього Гориню: молодий, величезний на зріст, а на широчезних плечах замість голови сидів їжак; із пазухи теж виглядало [щось неначе] чорне піврічне поросся.

— Так? Кажі!

— Я не до владки, я так собі — відповів збентежений Степан Мартинович.

— Дурень, дурень! За квартиру смердячої горілки не хоче рукоположитися во диякони. Єй-богу, рукоположу: я великою силою орудую у владки.

— Та як же я без харчів до Переяслава дійду?

— Дійду, дійду... Дурню! Та я тебе в один день по пошті домчу!

Степан Мартинович почав розв'язувати хустку, а співець (це був справді архиєрейський співак) радісно вигукнув:

— Анафема! Шинкарко, задрип[ан]ко, горілки! Квартиру, дві, три... відро! Проклята

утроба!

Степан Мартинович, покірливо подаючи двадцятку, що її повернув був йому Іван Петрович, сказав, що це всі його гроші.

— Тсс!.. Я так тільки, — щоб налякати її, анафему.

Горілка з'явилася під вербою, і приятелі прийняли до мальованої пляшки. Співак випив пляшку й насипав моєму героєві. Той почав був одмовлятися, але богатир-бас так на нього глянув, що Степан Мартинович, тремтячи, простяг руку по шклянку.

— А ще й дяк! — промовив співак і, взявши порожню шклянку від Степана Мартиновича, насипав знову й посекундачив, цебто повторив, витер рукавом свої товсті губи і потім заревів:

— Благослови, владико!..

Степан Мартинович здивувався чистоті й великій силі його прекрасного голосу, а він, помітивши це, взяв ще нижче:

— Миром Господу помолімся!..

— Тепер можна для гласу...

І він випив третю шклянку і, скривившись, мовчки показав на пляшку. Здивований Степан Мартинович помітив, що пляшка майже порожня, і відмовно покрутив головою.

— Роби, як сам знаєш, а ми тимчасом... — завважив на це бас і, крякнувши, затуляв:

Ой, ішов чумака з Дону...

А коли він заспівав:

Ой, доле моя доле,
Чом ти не така,
Як інша, чужая?

із маленьких очей Степана Мартиновича покотилися великі сльози. Співак помітив це і, щоб потішити зворушеного слухача, заспівав, прикляскуючи пальцями:

У неділю рано вранці
Ішли наші новобранці,
А шинкаря на їх морг:
Іду, братіки, на торг!

Докінчивши куплети, співак випив решту горілки, подивився на співбесідника і виразисто вказав на шинку. Мовчки взяв пляшку Степан Мартинович і пішов іще за квартиру. А, входячи до шинку, сказав:

— І пошле ж Бог такий ангельський глас недостойному рабу своєму.

І поки шинкаря робила своє діло, він спитав її:

— Хто сей, з котрим возлежу?

— Це бас з монастиря, — відповіла вона.

— Божеський бас, — промовив Степан Мартинович.

— Якби не бас, то б свині пас. Пяниця непросипуща! — завважила шинкаря.

— Воно так! но, жено, баци такі й повинні бути!

— А ви теж бас? — спиталася шинкаря.

— Ні, я не владію ні єдиним гласом.

— І добре робите, що не владієте.

За півгодини Степан Мартинович знову з'явився в шинку з порожньою пляшкою, і шинкарка, всипаючи до неї, сказала сама до себе: "От пють, так пють!". Повернувшись під вербу, він поставив пляшку коло баса, а сам ліг на траві догори черева за прикладом надхненного баса. Бас, ні слова не мовлячи, налив у шклянку горілки, вилив її у свою роззявлену пельку, потім помацав траву коло половинки огірка і, піднявши порожні пальці до рота, замурмотів: "Да воскреснетъ Богъ!" — і, звертаючися до Степана Мартиновича, сказав, майже наказуючи:

— Дерзай!

І Степан Мартинович "дерзнув". Бас і собі "дерзнув" і вже не шукав закуски, а тільки язиком плямкав, кажучи сам до себе:

— Гей, якби тепер отець Мефодій! От бас — так бас! А все таки мене не перепе!

Випив співак іще шклянку. Пляшка знову була порожня. Він подивився на Степана Мартиновича й указав на шинок, але Степан Мартинович побожився, що в нього нема й шеляга ломаного в кишені. Тоді бас кинувся на нього і, вхопивши його за руку, почав вигукувати:

— Брешеш, душогубе, волоцюго! Ти церкву свою покинув, не спитавшися владики, і блукаєш тепер по дебрах та добрих людей грабуєш. Давай кварту, а то тут тобі й амінь!

— Поставлю, поставлю, пусти тільки душу на покаєння, — казав, запинаючися, Степан Мартинович.

Бас, випускаючи його з рук, лаконічно наказав:

— Іди й неси!

Степан Мартинович схопив пляшку, метнувся до шинку і мало не з плачем звернувся до шинкарки:

— Благоліпная і благодушная жено! (він сильно покладався на компліменти й на тексти теж). Изими мя от уст львових і ізбави мя от рук грішника. Поборгуй хоч малую півкварту горілки.

— А дзусь вам, пяниці! — сказала лаконічно шинкарка й зачинила двері.

— От тобі й "поборгувала"! — Виходить, що компліменти не однаково впливають на прекрасну стать. Приголомшений такою вихваткою "благоліпної жени", Степан Мартинович довго не міг опам'ятатися, а, опам'ятавшись, довго стояв та думав про те, як йому врятуватися тепер із рук грішничих. Найкраще, що він придумав, це припасти до ніг баса й возложити все уповання на його милосердя. З тою думкою підійшов він до верби, — і, о радосте неізреченная! — бас, як був довгий і широкий, простягнувся під вербою й хропів так, що листя сипалося з дерева, неначе від посвисту славного могутнього богатиря Соловія-Розбійника.

Бачивши такий добрий кінець цій драматургії, герой мій, не гаючись, "явся бігу", промовляючи: "Стопы моя направи по словеси Твоему і да не обладает мною всякое беззаконіе".

Пройшовши недалеко під гору, він завернув із стежки, ліг одпочити під густолистою липою і незабаром захропів незгірше від усякого баса.

Дзвін до вечірні розбудив мого героя. Прокинувшись, він довго не міг збагнути, де він. Почавши пригадувати події цілого дня, від дідуса в білому халаті й у брилі він ступнево

дійшов до трагічної сцени під вербою та щасливого її кінця. Тоді, перехристившись, встав і вийшов на дорогу, а дорога привела його до самих монастирських мурів. Вечірня вже почалася, вже читав серед церкви читець першу кафізму, а хор співав: "Работайте Господеві со страхом і радуйтеся йому с трепетом". Не мало ж він здивувався, коли серед хору, а саме на правому крилосі побачив свого богатиря-баса. Ніби нічого й не сталося, ревів той собі, сховавши неголене підборіддя в нетісно повязану краватку.

Виходячи з церкви, бас помітив свого protégé і зробив йому знак рукою, щоб він ішов за ним.

— А що, як, не приведи Господи, знову туди? Загину я, — подумав Степан Мартинович і пішов за басом, яко агнець на закланіє.

Однак ж так не сталося, хоч він цього й боявся. Вони ввійшли у величезну трапезу, де братія вже сідала трапезувати, а співаки сідали за окремий стіл. Бас показав місце своєму protégé. У трапезі було майже темно, коли ж запалили світло, то, побачивши серед себе мого героя, весь хор гукнув: "Пожежа в чоботях!" — всі вони знали його ще з семінарії.

По трапезі повели його до спільної своєї келії. А коли довідалися, що він завтра має вирушати назад до П[ереяслава], всі однодушно запропонували йому місце у своєму фургоні: завтра бо по літургії владика виїздить в Андруші, і вони, його співаки, теж їдуть туди поштою. Довго думати не було чого, тим паче, що в кишені мого бідолашного героя [аж] гуло.

Другого дня в годині четвертій по полудні фургон, напханий співаками, здіймаючи куряву, котився п[ереяславською] дорогою. Підїхавши до корчми біля хутора Абази, фургон спинився. Дисканти просили пити, а баси — випити. Герой мій хотів був теж вилізти разом із басами з фургону, та — ой, лишенько! — крізь вікно з корчми виглядала — як би ви думали, хто? — сама Парасковія Тарасівна! Він повалився на дно фургону і благав дискантів, щоб вони накрили його собою. Хлопці всі разом налягли на нього й так накрили, що він мало не задушився. Хвалити Бога, що баси не довго барилися в корчмі. Баси, повернувши лад і спокій у фургоні, наказали поштареві рушати, а самі на весь голос заспівали: "О, всепїтая мати, а всі півники в хаті!" До них приєднали свої янгольські голоси дисканти, і вийшла пісня хоч куди.

Отак весело й швидко подорожували вони без усяких трагічних пригод, хіба що в Яготині в корчмі баси побили гуртом першого баса, покровителя Степана Мартиновича, за буйнії вчинки, а відлупцювавши, звязали йому міцно руки й ноги та поклали в фургон і в такому жалюгідному стані привезли його до П[ереяслава].

Приїхавши до П[ереяслава], Степан Мартинович подякував хоріві за прислугу і, попросившись з ним, пішов до Карла Осиповича та попросив у нього півкарбованця "для необхідної справи". Діставши те, чого бажав, зайшов він до московської крамниці, купив зелену хустку з червоними берегами й подався на хутір, роздумуючи про свою подорож, багату на такі, можна сказати, драматичні й повчальні пригоди.

Підїшовши до самих воріт хутора, він не без здивування почув жіночий голос, що співав:

За три шаги півника продала,

За копійку дудника наняла,
Заграй, мені, дуднику, на дуду,
Нехай своє лишенько забуду.

— Це Марина, це вона, — подумав Степан Мартинович і ввійшов на подвіря. Ввійшовши тихесенько до кухні, він аж остовпів од соблазну й переляку: Марина, п'яна Марина обіймала й цілувала статечного сивоусого пасічника Корнія. Степан Мартинович не міг вимовити й слова, тільки ойкнув. Марина, відскочивши від пасічника, вхопила його за поли й почала танцювати, приспівуючи:

Ой, мій чоловік
На Волощину втік,
А я цід продала
Та музики найняла.

— Марино, Марино! Богомерзька блуднице розтлінная, що ти робиш? Схаменися! — казав Степан Мартинович. Та Марина не схаменулася й тягла своє:

Ой, заграйте мені,
Музиканти мої,
А я вам того дам,
Що ви зроду не бачили, — і, гу!

і заспівала знову:

Упилася я,
Не за ваші я:
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

— Цур тобі, одійди, сатано! — аж скрикнув Степан Мартинович і, вирвавши поли з рук веселої Марини, побіг у пасіку. Знайшовши там усе в порядку, він ліг під липою відпочити по таких зворушеннях.

— А може за час моєї подорожі вони вже й шлюб узяли? А я її назвав блудницею непотребною — і, каючись, він заснув і бачив уві сні шлюб Марини з Корнієм-пасічником, та що був у нього за старшого боярина.

Сонце вже зайшло, як мій герой прокинувся. Прийшовши на хутір, знайшов він ворота зачинені, а двері в кухні навстіж. Марина спала на полу, а пасічник Корній хропів під лавою. Степан Мартинович подивився на них і жалісливо похитав головою. Виходячи в сіни, він сказав:

— А хустку все таки треба їй оддати; вона молодиця богобоязненна.

Другого дня Степан Мартинович оддав Марині хустку й прохав її нікому ані слова не казати про його виїзд, а вона просила його мовчати про те, що вчора виробляла. Вони присяглися одне одному берегти таємницю.

П'ять з половиною тижнів проминуло, поки по довгій небутності щасливо повернувся на свій хутір і Ничипір Федорович, і Парасковія Тарасівна. Радісно відчиняв їм ворота

Степан Мартинович, висажував із брички і вводив до покоїв. Коли метушня трохи втихомирилася (а на той час підхав своєю бідою й Карло Осипович), вже надвечір зібралися всі четверо на ганку, і розпочалося оповідання про цю, таку довгу, подорож. Спочатку перемога була за Парасковією Тарасівною, а потім уже за Ничипором Федоровичем. Парасковія Тарасівна розпочала так:

— Попрощалися ми з вами, Карле Осиповичу, в середу, а в четвер уранці ми були вже в Яготині. Поки Ничипір Федорович снідали, я з дітьми вилізла з брички та й хожу собі базаром; аж дивлюся, на базарі стоїть якийсь круглий будинок і стовпи навкруги, навкруги. Діти мене й питають: "Мамусю, що це таке?" А я й кажу: "Єйбогу, не знаю, діточки, — треба буде когось поспитати". Дивлюсь, на наше щастя йде якась молодиця. Я й гукаю на неї: "Молодице! а йди-но — кажу — сюди". Вона підійшла. — "Скажи, голубко, що це у вас там на базарі стоїть?" Вона й каже: "церква!" - "Церква? — думаю собі, — чи не дурить вона нас?" Тільки дивлюся, воно й справді хрест зверху на круглому даху. Господи, — думаю, — чи я ж тих церков у Києві не бачила, а такої, хочи би й збожитися, то на мою думку, і в Єрусалимі немає. З Яготина заїхали ми в Городище. Прекрасний чоловік отой Лев Миколаєвич, й які в нього діточки, просто янголи Божі. Особливо ота Настуся, та ще як заспіває; — просто краса! — ще й пальчиками приплескує. І так вони полюбили мого Зосю, що аж заплакали, як прощалися. Були ми в монастирі в Лубнях, правили молебень святому Афанасієві. Так наче живий сидить, мій голубчик. Та й церква ж там: хоч би й з нашою Благовіщенською поруч поставити.

— Тільки не став поруч нашого нового іконостасу, — перебив її Ничипір Федорович.

— Ну, та я вже там цього не знаю. В Хоролі теж ночували: тільки я, признатися вам, його й не бачила, який він там, отой Хорол. Проспала всю станцію. Прокинулася вже у Вишняках за Хоролом. Отам ми й ночували, а не в самім Хоролі. Село величезне, тільки таке вбоге, що жаль і страшно дивитися. Поміщик — кажуть — паниця непросипущий, живе десь, Бог його знає, в Москві — казали — чи в Петербурзі, а управитель, що хоче, те й робить. Як бо його зовуть, того поміщика? Ничипоре Федоровичу, чи ви не пригадуєте?

— Оболонський, — сказав Ничипір Федорович.

— Так, так, Оболонський, так і є, що Оболонський. А церкву яку прекрасну вимуровано за селом, саме напроти панського будинку! Кажуть, якась генеральша Пламенчиха вимурувала над гробом свого чоловіка, — праведна душа! Ще в Білоцерківці ми ночували й перевозилися пороном через річку. Я страх боялася: порон маленький, а бричка ж наша — хвалити Бога! Білоцерківська пані, кажуть, страшенно багата, а їсть тільки саму тараню, і то скоромними днями. А з залізної скрині з червінцями ніколи не встає, — так і спить на ній. Кажуть, коли зайнявся в неї магазин з різним хатнім добром, — кажуть, полотна — тільки самої "десятки" — возів на сто було, і можна було хоч половину врятувати, так що ж ви думаєте, — не звеліла: розкрадуть, — каже — нехай краще згорить! Тьху, яка вредна!

— У Решетилівці, як на мене, то церков із десять буде, а живуть усе козаки. Перед самою Полтавою обідали в корчмі, і ледве ліг одпочити Ничипір Федорович, аж приїздить архиерейські співаки.

(Степан Мартинович аж закрутився на стільці).

— Входять у корчму, а один як не зареве: "Шинкарко! горілки!" Я мало не вмерла з переляку: зроду не чула такого страшного голосу. А з себе — високий, здоровий, а на голові волосся — наче щітина, так і стирчить.

— А про саму Полтаву, то вже й оповісти вам не потраплю. Розповідайте вже ви, Ничипоре Федоровичу!

Теж явище надзвичайне: жінка відмовляється говорити, уступаючись перед чоловіком.

— Добре, я вже все до кінця докажу, а ви поклопочіться коло вареників. Карло Осипович і Степан Мартинович, мабуть, не відмовляться повечеряти з нами.

Обидва слухачі на знак згоди кивнули головами, а Парасковія Тарасівна підвелася й пішла до покоїв.

— Так, — почав Ничипір Федорович — благословення Господнє не покинуло таки наших діточок. Я, правду сказати, ніколи в Полтаві не бував і ніяких знайомих там не маю; чув тільки, що попечителем гімназії там — наш славетний поет Котляревський. Отож, довідавшись, де він мешкає, я й попрямував до нього. Уявіть собі, живе він у будиночку сто разів гіршому за наш, — простісінька тобі хата. А слуг у нього тільки й є, що одна наймичка Гапка та наймит Карпо. Він сам мене зустрів, ввів до хати, посадовив поруч із собою та й почав мене розпитувати, яку я маю до нього справу. Я йому оповів та й прошу в нього помочі. Він усміхнувся й питає: "як ваше прізвище?" — Я сказав: "Сокира". - "Сокира, Сокира... — повторив він — у вас двоє дітей: Зосим і Саватій?"

Степан Мартинович сидів, неначе на голках. Ничипір Федорович оповідав далі:

— Одного ви хочете віддати до гімназії, а другого до кадетського корпусу?

— Справді так, — кажу я — але не наслідився спитати, звідки він те знає.

— Ви, здається, дивуєтеся, — каже він, — що я знаю, як ваших дітей зовуть?

— І чимало — кажу — дивуюся.

— То слухайте, — каже — я вам розповім історію.

(Степан Мартинович затремтів із страху).

— Яюсь прохожуся я собі біля своїх воріт, — почав був він оповідати, але саме тієї хвилини ввійшов високий льокай і каже, що княгиня Р[епніна] просить його до себе на чай. Він сказав, що буде, а я, взявши шапку, хотів був попрощатися та й піти, аж він говорить мені:

— Не гнівайтесь на мене, зайдіть завтра зранку та й козаків своїх із собою приведіть. (Степанові Мартиновичу трохи відпустило).

— Та проте, куди поспішати? Час ще є, — каже. — А історія в трьох словах. Отож прохожуся я коло своїх воріт, аж дивлюся, підходить до мене...

На цьому слові Степан Мартинович бебех у ноги Ничипорові Федоровичу та як не скрикне:

— Простіть мене, раба недостойного! Я порушив вашу святу заповідь; я покинув господу вашу й утік слідом за вами в Полтаву.

Ничипір Федорович зрозумів, у чому річ, і, цілуючи Степана Мартиновича, підвів його на ноги, посадовив на стільці і, коли той заспокоївся, він переказав усю історію, як йому оповідав сам попечитель.

— Господи, прости мене, окаянного! А я ж, недостойний розв'язати ремінь узуття його,

я — мало того, що дерзнув з ним поруч сісти, а навіть і трапезу з ним розділити і паче єще — двадцятку давав за протекцію для моїх любих учнів. Прости, прости, мене, Господи! З таким великим мужем, з попечителем — сидіти поруч, за панібрата! Ох, аж страшно! Завтра таки, завтра йду в Полтаву, впаду йому в ноги і скажу...

— Не ходіть завтра, — сказав Ничипір Федорович — а на те літо поїдемо разом.

— Ні, не дождуся, помру до того літа, помру без покаяння. О! Чого ж я наробив!

— А ви того наробили, що тепер дітей наших прийнято казеннокоштными: одного — до гімназії, а другого — до кадетського корпусу. Ви так сподобалися Іванові Петровичу, що того мало, що через вас прийняв він дітей наших, а ще й посилає вам памятку — свою "Енеїду" з власноручним написом. І мені теж, дай йому Боже здоровя, подарував "Енеїду" і теж з власноручним написом. Ходім лишень краще до хати; тут уже темніє, а в хаті я й вам книжку доручу, і свою покажу.

Не описую вам радощів Степана Мартиновича, коли він на власні очі побачив книгу й прочитав: "Уваження достойному С. М. Левицькому на память. П. І. Котляревський".

— І прізвище моє знає! О, муж великий, — і, плачучи, він цілував напис.

Після вечері Карло Осипович поїхав до міста, а на хуторі всі заснули, окрім Степана Мартиновича. Він, узявши свою книгу, човном перевізся через Альту, прийшов у свою непалену школу, засвітив каганець, та як забрався читати "Енеїду", то й прочитав її до кінця. Сонце вже високо підбилося, коли ввійшов до нього в школу Ничипір Федорович. Каганець іще горів, і Степан Мартинович сидів над книгою.

— Добридень, друже мій, — сказав Ничипір Федорович, входячи у школу.

Степан Мартинович підвів голову й тоді тільки побачив, що каганець по-дурному горить.

— Добридень, добридень, Ничипоре Федоровичу! А я все читав книжку! Неоціненна книга! Колись у пасіці я вам її вголос прочитаю. Чудова книга!

— Іменно чудова! Та ось у чому річ: що ми тепер, друже мій, робитимемо? Зосталися ми тепер з вами на самоті. Вчити вам нема кого, а мені нема кого екзаменувати. Що ж ми тепер робитимемо?

— Я й сам не знаю, — сказав повагом Спетан Мартинович.

— А я думаю ось що. Возьміть у мене наборг десять або й двадцять пнів бджіл і заведіть собі пасіку, хоч би й тут коло своєї школи, та й пасічникуйте, а я теж буду пасічникувать. А коли Господь многомилостивий благословить ваш почин, тоді повернете мені мої бджоли. А тимчасом ми будемо в гості ходити один до одного. Згода?

— Паче всякого согласія!

— А коли так, то прийміть од мене й од жінки моєї цей недостойний дарунок за вашу безкорисливість і істинно християнську любов до наших сердешних дітей.

І він подав йому кусок гранатового сукна, промовивши:

— А за кравцем Берком я вже послав до міста. Пошійте собі на Покрову добрий сурдут і прочее.

Степан Мартинович держав сукно в руках, дивився на нього і не міг виговорити й слова.

— На Покрову буде якраз шість літ, як ви вперше зявилися в моєму домі.

З сльозами вдячності прийняв дорогий дарунок Степан Мартинович, і вони вийшли з школи. На хуторі зустрів їх Берко кравець з трикутним аршином у руках. Зняв він мірку з Степана Мартиновича, при чому довелося йому не раз спинатися навшпиньки, бо був він аж надто невеликий на зріст, а Степан Мартинович аж надто високий. Знявши мірку, він почав тут таки й кроїти. Додому кравцям небезпечно віддавати такий дорогий крам: як стій, зостанешся без поли чи без рукава. Парасковія Тарасівна теж вийшла подивитися, як будуть сурдуть кроїти, і теж винесла подарунки недешеві, ніби від дітей з Полтави, і, подаючи їх Степанові Мартиновичу, казала:

— Оцю чорну хустку шовкову на шию Зося прислав вам, а це від Ваті шовкова дорога тканина на камізельку вам на Покрову.

Приймаючи ці неоцінімі дарунки, Степан Мартинович казав, ридаючи від повноти сердечної:

— Что ти принесу, или что ти воздамъ?

Треба зазначити, що Степан Мартинович говорив трьома діалектами: чисто по-московському, а коли того обставини вимагали (а часом і без усяких обставин) — чисто по-українському; в моментах же патетичних — церковною мовою і мало не завжди — текстами з Святого Письма.

Поки він проливав сльози вдячності, Парасковія Тарасівна винесла з кімнати два сувої полотна, кажучи:

— А це буде вам на сорочки. Це вже від мене не відмовтеся прийняти, пошіє вам хоч би наша Марина, а ми дамо їй за роботу підсвинка.

Щастя безмежне поійняло всього Степана Мартиновича. Затуливши обличчя руками, вийшов він мовчки на ганок, сів на сходах і ридав, як мала дитина. Незабаром вийшов Ничипір Федорович і, взявши його за руку, сказав:

— Ми хотіли вам добро зробити, а ви плачете. Не ображайте нас, старих сиріт, Степане Мартиновичу!

— Я з радости постіль мою сльозами моїми омочу.

— То ходім на пасіку. Лягайте там хоч і на моїй постелі та й мочіть її, скільки хочете.

Степан Мартинович устав і мовчки пішов за Ничипором Федоровичем. Прийшовши в пасіку, Ничипір Федорович витягнув з кишені крейду і відзначив літерою Л десять вуликів, кажучи: "Боже, благослови ваш почин!" і додав, показуючи на вулики:

— Приймійте у свою власність, Степане Мартиновичу!

— Дайте мені хоч дух звести. Ви мене умертвите вашими добродійствами, — вимовив Степан Мартинович.

Вони сіли під липою і при цій нагоді Ничипір Федорович прочитав добру лекцію про бджільництво і наприкінці сказав:

— Найтрудолюбніша, Богові й чоловікові найугодніша з усіх земнородних тварин - це бджола, а ходити коло неї й корисно, й Богові не противно. Ця смиренна праця заступає вас од усякого нечистого стику з користоловними людьми, а разом з тим захищає вас і від злиднів, що пригнічують і принижують людину. Довгим досвідом і спостереженням дізнав я, що бджола потребує не тільки чоловіка дотепного, але ще й кріпкого й праведного мужа. Ви ж у собі маєте всі ті чесноти, і з надією на Бога і на святих

його угодників Зосима й Саватія нехай благословене буде і приумножене починання ваше!

Степан Мартинович слухав у побожному мовчанні, а Ничипір Федорович казав далі:

— Сьогорічне літо вже наприкінці, — хвалити Бога, вже й вересень. Тож вам нема чого й думати тепер пасіку заводити, а ви вже розпочніть з тої весни. А тепер виберіть тільки місце на пасіку, обсадіть його якимсь деревом, хоч би й липою, наприклад. А я, дасть Бог, покладу бджоли зимувати в омшаник та й поїду на тижнів два-три до Батурина. Там коло Батурина десь живе наш великий пасічник Прокопович. Послухаю його розумних порад, бо в мене тепер тільки одна думка — пасічникувати.

Другого чи третього дня по тій розсудливій розмові, раннім ранком ходив коло своєї школи Степан Мартинович, глибоко задуманий з "Енеїдою" в руках. Він тепер з нею ніколи не розлучався. По довгій роздумі пішов він на хутір і, побачивши Ничипора Федоровича, що теж прогулювався задуманий і теж з "Енеїдою" в руках, оддав йому на добридень і сказав:

— Знаєте, що я надумався?

— Не знаю, що ви надумалися.

— А я надумався, за прикладом інших дяків, завести школу, себто набрати дітей та вчити їх грамоти.

— Благословляю ваш намір і сприятиму йому що спроможности моєї, — сказав Ничипір Федорович і, помовчавши, додав: — А пасіки все ж таки не кидайте!

— Пощо ж бо? Пасіка — пасікою, а школа — школою.

Побачивши таку захопливу прихильність до свого наміру, Степан Мартинович з того ж таки дня почав поратися коло своєї школи: вшив її новими снопками, покликав дві молодіці і загадав їм вимазати з середини і знадвору білою глиною, а сам тимчасом недалеко від школи все копав несиметричні невеличкі ямки на дерева. Сусідки, дивлячися на всі його заходи, не знали, що й думати про свого дяка, і нарешті в один голос вирішили, що дяк їхній неодмінно жениться. Коли ж побачили його на Покрову в суконному гранатовому сурдуті, то в одне слово сказали: з протопопівною. І як же вони здивувалися, коли після Покрови дяк їхній зник, і не було його тижнів зо три, а коли знайшовся, то вже не один, а з чотирма хлопчиками — год од семи до десяти. Сусідкам усе це видавалося непроглядною таємницею, а тимчасом справа була сама по собі дуже проста. Степан Мартинович побував у себе вдома в Глемязові і привіз із собою двох маленьких братів і двох небожів навчати їх грамоти власним коштом. Основу школі покладено. Слава про великий педагогічний хист Степана Мартиновича (звичайно, не без участі Карла Осиповича) давно вже лунала в П[ереясла]ві та в його околицях. Коли ж тепер Сокириних близнят прийняли до гімназії й корпусу, то слава та назавжди укріпилася. За таких добрих обставин, перед Пилипівкою в школі його було повнісінько учнів, і було її щедро забезпечено всім для існування потрібним, а сусідній хутір, де було десять хат (не Сокири, а іншого якогось полупанка), повний був маленьких комірників різного стану. Перед діяльністю Степана Мартиновича розляглося широке поле, і він був зовсім щасливий.

Невдовзі після Миколи повернувся Ничипір Федорович із Батурина від Прокоповича і, на немале здивування своє, побачив недалеко коло школи величезний пляц, увесь засажений овочевими деревами, а в кількох місцях — купи хмизу та кілків. То були дари

щедрих батьків школярів [Степана Мартиновича] — здебільшого наумівських та березанських козаків.

Прийшла зима. Замело снігом і хутір Ничипора Федоровича, і школу Степана Мартиновича. Та в снігових заметах між школою та хутором видно було спочатку тільки сліди величезних ступнів Степана Мартиновича, а згодом простяглася и протоптана стежка. По трудах дневних Степан Мартинович щовечора приходив на хутір, як він казав, "одпочитъ отъ треволненія дневного". Йому завжди були там раді, а надто Парасковія Тарасівна. Та й справді було чому радіти: на світі не було іншої людини, яка б з такою, коли не увагою, то принаймні терпеливістю вислухувала в сотий раз повість, усе з тими самими варіантами, про подорож Парасковії Тарасівни до Полтави й назад. Додавала вона іноді до свого оповідання один епізод майже пошепки, а іноді й трохи голосніше, коли бачила, що Ничипір Федорович зайнятий чимсь чи просто читає літопис Кониського. Тоді вона мало не з захватом розповідала про те, як вони, вертаючись із Полтави, приїхали на Пречисту в Лубні, саме підчас ярмарку, і ввечері ходили до театру й бачили там, як грали "Козака-Стихотворця". Тут вона брала тоном нижче й казала:

— Розкіш, просто розкіш! Справжній офіцер із того козака-стихотворця, а Маруся — панночка та й годі! Налюбуватися не можна. А тут як заспіває:

Нуте, готовте пляски, забавы...

Ну, панночка та й годі, ніби вчора з Москви приїхала, а як дійде до слів:

Ему Маруся навстрѣчу бѣжить...

та пробігне трошки та ще й ручки простягне, ніби до офіцера, чи то пак до козака-с[тихотворця], я й не витерплю було, просто заридаю, — таке зворушливе.

— Що то там таке зворушливе? — питає, було, Ничипір Федорович, як дочує.

— Та я оповідаю, як у Лубнях...

— Знаю, знаю, "Козака, чи офіцера-стихотворця" бачили. Плюньте на ці оповідання, Степане Мартиновичу, сідайте-но ближче. Я вам прочитаю, як ходили наші козаки на Ладозький канал та на Орель лінію висипати, а ви б краще зробили, Парасковіє Тарасівно, коли б звеліли зварити нам чого на вечерю.

Треба завважити, що Ничипорові Федоровичу страх як не подобався прославлений "Козакъ-Стихотворецъ". Він звичайно говорив, що це "нісенітниця двома мовами", і я цілком згоден із думкою Ничипора Федоровича. Цікаво було б знати, що б він сказав, коли б прочитав "Малороссійскую Сафо"? На мою думку, вжив би якогось нового слова, бо слово "нісенітниця" для неї занадто слабе. Мені здається, ніхто так уважно не вивчив безглуздих творів філософа Сковороди, як князь Ш[аховской]. В українських творах шановного князя з усіма подробицями відбився чудак Сковорода, а не менш шановна публіка бачить у цих каліках справжніх українців. Бідні земляки мої!... Воно й те, публіка — народ темний, їй простити можна, але великий граматик наш М. І. Греч у своїй "Історії русской словесности" бачить у них, крім високих естетичних прикмет, ще й історичний сенс. Він без усяких застережень відносить існування козака Климовського до часів Петра I-го. Глибоке знання нашої історії!

Прочитавши епізод з історії Кониського, приятелі наші повечеряли й розійшлися.

Так або майже так проходили довгі зимові вечори. Іноді приїздив Карло Осипович

понюхати табаки з своєї мушляної табатирки й виїздив, не вечерявши. Хіба тільки іноді випе чарку трохимівки й закусить шматочком бубличка, а часом то й зовсім не закусить.

Час підходив до свят. Степан Мартинович почав уже розпускати своїх школярів по домах. Уже й кабана і другого закололи на хуторі. Парасковія Тарасівна власноручно взялася за ковбаси та іншу начинку на свята. Повсюду й з усього вже видно було, що свята вулицею ходять, а в хату ще бояться зайти.

Отакого критичного вечора приїхав на хутір Карло Осипович і привіз листа з пошти, а лист той був од дітей з Полтави, та ще як би ви думали, від кого? — Від І. П. Котляревського! Парасковія Тарасівна, як почувла, що лист із Полтави, вбігла до світлиці з ковбасою, яку забула була покинути в кухні.

— Де ж той лист? Голубчику, Карле Осиповичу, де ж лист? Прочитайте мені, дайте його мені, я хоч поцілую.

— Занесіть спочатку ковбасу на місце, а потім уже приходьте листа слухати, — сказав Ничипір Федорович, розгортаючи листа.

— Ой, я божевільна, і не схаменуся! — скрикнула вона й вибігла за двері.

За хвилину всі всадовилися круг столу, і почалося урочисте читання листа.

Почало вже смеркати, і догадлива Марина без усякого наказу від господині внесла у світлицю свічку й поставила її на столі. Ничипір Федорович розгорнув листа Івана Петровича, спочатку подивився на підпис і потім почав читати:

"Ласкаві мої друзі, Ничипоре Федоровичу, Парасковіє Тарасівно і Степане Мартиновичу!"

Всі мовчки глянули одне на одного.

Та тому, що лист був написаний по-українському, що не кожен зрозуміє, а інший хоч би й зрозумів, так не схоче уста свої сквернити мужицькими словами, то я тільки перекажу його зміст, а повість моя мізерна мало що від того втратить.

Після звичайних привітань з нагоди близьких свят Іван Петрович описує добрі прикмети їхніх дітей і дивується їх надзвичайній схожості, як фізичній, так і моральній, і говорить, що розрізняє їх тільки по мундурах. "Я по них — каже — посилаю що-суботи. Неділю вони проводять зо мною, і я налюбуюся ними. Не бажав би й собі мати кращих дітей, як ваші діти. Моя муза щотижня наповнюється описом їх прекрасних дитячих прикмет." Далі він пише, що краще було б повести їх однією якоюсь дорогою, — військовою чи цивільною. А далі пише, що нема лиха без добра, — що з різного їх виховання вийде психологічний досвід, що й покаже, яка від виховання може вийти різниця між двома суб'єктами, зовсім однаково організованими. А ще далі пише, що він немало дивувався, коли довідався, що вони добре читають по-німецькому, а ще краще по-латинському, і питає, хто їх учив (тут мовчки переглянулися Карло Осипович і Степан Мартинович). Потім пише, що Гапка теж їх полюбила й наділяє їх що-неділі пиріжками та бубличками на весь тиждень. "Одного разу попросив у мане Зося двадцятку на якусь кадетську потребу, та я йому не дав: з досвіду знаю, що недобре дітям давати гроші".

— А може воно, сердешне, вчителеві хотіло дати, щоб краще навчав, — промовила Парасковія Тарасівна, та Ничипір Федорович блимнув на неї по-своєму, і вона змовкла.

І каже: "Ви про них не турбуйтеся. Свята вони в мене перебудуть, а на Свят-Вечір

пошлю їх з вечерею до мого приятеля Н. У нього теж є діти. Вони весело зустрінуть свято Різдва Христового.

Далі він пише, щоб вони не забували про нього, старого, та на час вакацій приїздили до Полтави, що в Полтаві помешкання дуже дешеві, а що його Гапка варить смачний борщ із сушених карасів. "А як вона то робить, — каже — Бог її знає".

"Зоставайтеся здорові, це забувайте самотнього І. Котляревського.

Р. С. Поклоніться, як побачитеся, доброму моєму Степанові Мартиновичу Левицькому".

Як скінчили листа, Карло Осипович устав, зажив табаки і сказав: "Esse homo!" Степан Мартинович теж устав і заплакав із щасливого зворушення. Та й як його не заплакати? Йому, мізерному дячкові, пише поклон — і хто ж? Попечитель гімназії! Парасковія Тарасівна теж устала і, повернувшись до образів та христячись, із сльозами на очах казала: "Дякую Тобі, милосердний Господи, за Твою милосердність, за Твою благодать святую. Послав Ти янгола-охоронителя моїм малим сиротам на чужині". Вона мовчки молилася далі, а Ничипір Федорович сидів, спершися ліктями над листом, в глибокому мовчанні. Потім згорнув листа, поцілував його, глибоко зідхнув, встав із-за столу і мовчки пішов до другої хати. Через пів-години він повернувся, і очі йому наче б почервоніли. Парасковія Тарасівна спитала:

— Чи є в нього пасіка? Я тоді, як була в Полтаві, забула спитати Гапку. А то б послати йому хоч діжечку меду. На свята вже не встигнемо, то хоч би на великий піст.

— Пошлемо дві, — сказав Ничипір Федорович і почав ходити мовчки по світлиці.

Гості попрощалися й пішли "во-свояси з миром, дився бившому".

Пройшли й свята, і зима проходить, і весна наступає; ось уже й Великдень за тиждень. Степан Мартинович розпустив своїх учнів по батьківських домах, наказавши вертатися до школи не раніше, як на Вознесення Христове. За прикладом семінарії він теж зробив вакації своїм школярам. По святах, розпорядившись добре домом, себто припоручивши догляд за школою та меншими братами старшим братам: двом богословам і третьому філософові, та наказавши їм, щоб на дозвіллі копали не дуже глибокий рів коло посажених дерев, Степан Мартинович позичив у знайомого міщанина "бїду", звичайно, не таку парадну, як у Карла Осиповича, а таку собі, звичайненьку. У другого, теж знайомого, міщанина найняв коня з хомутом на двадцять день. Запряг він коня в бїду і одного красною ранку, попрощавшись з хутором та школою, сів і поїхав підтюпцем до Полтави.

Парасковія Тарасівна послала через нього дітям своє, хоч і заочне, материнське благословення й торбинку бубликів, якимсь особливим способом спечених, а Зосі своєму ще й півкарбованця: гроші ті мав передати йому Степан Мартинович потайки від Івана Петровича. Степан Мартинович обіцяв усе те виконати, і не виконав. Він за півкарбованця відправив молебня, а Зосі дуже твердо наказав, щоб він не важився просити двадцятку у Івана Петровича.

У Полтаві з ким не трапилося нічого надзвичайного, хїба тільки те, що був він у соборі на рукоположенні во дякони свого знайомого баса.

Після служби новий дякон закликав його до себе, напоїв п'яним, а на додачу ще

злегка побив, з чого й вивів Степан Мартинович, що приятеля його ніякий сан не виправить і що він, як був басом, так і зостанеться ним аж до могили.

Повернувшись во свояси з далекої й убогої на пригоди мандрівки, школу свою застав він у порядку, а вдячні брати обкопали його новий вертоград ровом та ще й лозою обгородили. Подякувавши їм, як годиться, себто купивши кожному по парі юхтових чобіт та демікотону на камізельки, він попрохав їх пособити йому перенести бджоли з хутора на свою пасіку. Другого дня це й було зроблене. Тепер він по-за тим, що стихарний дяк, учитель душ до тридцяти школярів, іще й пасічник чималий.

Минали непомітно дні, місяці, роки. Зося й Ватя зростали тілом і душею в Полтаві, а Ничипір Федорович і Парасковія Тарасівна старілися собі безтурботно на хуторі й діставали справно щосвята привітальні листи від дітей. Потім почали їх діставати щомісяця, а потім і ще частіше, і вже не наївні дитячі листи, а такі листи, що в них почала вже означатися вдача того, хто пише. Так, наприклад, Зося писав завжди доволі лаконічно, що він мало не жебрак поміж вихованцями [корпусу], а щодо фронту, то він із перших. Ватя ж писав обширніше. Він скромно писав про свої успіхи, про убожество своє й не згадував, але про доброго й благородного покровителя свого випишував цілі сторінки. З його листів можна було довідатися про одягу, звички, зайняття, одне слово, про повсякденний побут автора "Наталки-Полтавки", "Москаля-Чарівника" й перелицьованої "Енеїди".

Наприкінці четвертого року прийшли від дітей листи такого змісту:

"Найдорожчі батьки!

Випускний екзамен я здав прекрасно. Одержав добрі бали з усіх наук, а щодо фронту, то вийшов перший. Мене посилають у дворянський полк до Петербургу, а тому прошу Вас вислати мені, скільки можете на перший раз, грошей на непередбачені видатки. Ваш покірний син

З. Сокирин".

— Сокирин, Сокирин! Погана ознака! — казав стиха Ничипір Федорович і розгортав другого листа.

"Мої ніжні, мої любі батьки!

Бог благословив ваше про мене піклування й мої посильні труди: здав я свій екзамен майже задовільно на велику радість собі та на радість нашому, що його всі люблять і поважають, добродієві, який кланяється Вам і достойному Степанові Мартиновичу. Після екзамену я удостоївся дорогоцінної для мене нагороди: сам ректор вручив мені публічно Вергілієву "Енеїду" латинською мовою в гарній оправі, і тут таки публічно оголосив він, що я удостоївся бути посланим, як казеннокоштный, до університету, котрий сам виберу, на медичний факультет. І я тепер прошу Вашого батьківського благословення й поради, котрий саме вибрати мені університет — харківський чи ближчий, київський. Я бажав би останній, бо там професори добрі, особливо на медичному факультеті, а ще більше бажав би тому, щоб бути ближче до Вас, мої безцінні, мої любі батьки. Дожидаю вашого

благословення й поради і цілую ваші батьківські руки. Зостаюся люблячий і вдячний ваш син С. Сокира.

Р. С. Поцілуйте від мене незабвенного Степана Мартиновича. Вчора й сьогодні добродій наш жаліється, що болять йому ноги й попереки, і вже третій день з хати не виходить. Помоліться разом зі мною за його дорогоцінне здоров'я".

Прочитавши листа, Ничипір Федорович сказав:

— Ну, хвалити Бога, хоч один на чоловіка скидається.

— Та ще на якого чоловіка, — додав Карло Осипович. — Я вам наперед скажу, що з нього вийде доктор, магістер, професор та ще й відомий професор медицини й хірургії, а до того й член багатьох учених товариств. Запевняю вас, що так буде. Ото вам юний ескулап! — вигукнув він, стукнувши по табатирці.

— А з Зосі, на вашу думку, не вийде нічого путнього? — - спитала Парасковія Тарасівна Карла Осиповича.

— Борони мене Боже таке подумати! З нього може вийти добрий офіцер, полковник, генерал і навіть фельдмаршал. Це залежатиме від нього самого.

— Толстіте і отверзеться, просіте і дасться вам, — промовив потихеньку Степан Мартинович.

— Що було, те бачили, а що буде, те побачимо, — сказав сухо Ничипір Федорович і пішов до себе на пасіку.

Довго ходив він коло пасіки. Його хвилювало якесь змішане, неясне почуття між радістю й смутком. Та він заспокоїв себе надією на всеблагее Провидіння й повернувся до хати, повторюючи сентенцію Богдана Хмельницького: "що буде, те й буде, а буде те, що Бог нам дасть".

Другого дня він написав найщирішого вдячного листа Іванові Петровичу й послав дітям по 25 карбованців з найукліннішою проською до Івана Петровича — передати ті гроші дітям та вчинити йому велику ласку — повідомити, який вжиток зробили з них діти, бо, мовляв, гроші в молодих руках — річ дуже небезпечна, і йому, як батькові, можна вибачити таке прохання. Саватієви радив він вибрати університет київський, а напутити Зосима просив Івана Петровича, як Бог надхне його добре серце.

За місяць мали вони велике щастя обіймати Ватю в себе на хуторі. Ідучи до Києва, він намовив товаришів своїх перебути добу в П[ереяславі], щоб йому побачитися з своїми, на що товариші охоче пристали, тим паче, що він їх запросив на хутір. Зося теж вирушив з товаришами з Полтави, але харківським шляхом, а тому й не міг заїхати на хутір.

По перших привітаннях побіг Ватя до школи з найдорожчою для нього "Енеїдою" в руках. Він знайшов свого вчителя серед школярів, що гуділи, як бджоли коло матки, і обняв його високу шию. Поцілувавши його раз, двічі й тричі, він подав йому дорогоцінну книжку і сказав:

— Ви перший відкрили мені завісу латинської мудрости, — вам і належить ця наймудріша й найдорогоцінніша для мене латинська книжка.

Зворушений прийняв і поцілував книжку Степан Мартинович. Любуючися оправою, він розгорнув її й побачив поміж сторінками червоний папірець. То були десять

карбованців вдячного Ваті.

— Ви забули в книзі гроші. Ось вони.

— Ні, це вам Іван Петрович посилає через мене, щоб ви були ласкаві передати їх вашим убогим батькам (а справді то були гроші, що zostалися з 25 карбованців, посланих йому до Полтави).

З радощів Степан Мартинович пустив школярів гуляти, а сам із Ватею пішов на хутір, тримаючи в руках розгорнуту книжку й декламуючи вірші славного поета. І коли б Ватя так уважно слухав, як Степан Мартинович читав, то опинилися б по коліна в калюжі обидва, а то потрапив у болото тільки сам педагог.

Погостювавши два чи три дні на хуторі, почав Ватя лагодився в дорогу, товариші ж були такі задоволені з того, як їх частувала гостинна Парасковія Тарасівна, що в них і гадки не було рушати далі, і тому вони не мало здивувалися, коли Ватя почав прощатися з своїми названими батьками. Та що ж мали робити — довелося й їм попрощатися. А за кілька день, прогулюючись по Шулявщині, готувалися здавати вступний іспит до університету.

За пробування в університеті Саватій щовакацій приїздив на хутір і обертався в пасічника. Тоді вже почали з'являтися в журналах статті Прокоповича про бджільництво. Він їх уважно перечитував і не без успіху прикладав до діла на велику радість Ничипора Федоровича. Іноді разом з Карлом Осиповичем робили вони хемічні й фізичні досліди, навіть із жабою за методою Межанді. Вечорами ж збиралися всі на ганку, і Саватій уголос читав "Енеїду" Котляревського або справжню Вергілієву "Енеїду". Він пристрасно любив музику, особливо ж свої рідні журливі співи і тому з великим успіхом учився в Ничипора Федоровича грати на гусях, а по десяти лекціях співав уже, сам собі пригравуючи:

Стала хмара наступати,

Став дощик іти.

До Києва він завжди повертався з текою, що щільненько була напхана місцевою флорою, та з кількома скриньками метеликів і різних комашок.

За пробування свого в дворянському полку Зося щомісяця акуратно писав листи майже однакового змісту. В деяких, чи краще сказати, в більшості листів своїх він на різні лади повторював речення: "Я вже незабаром з ласки Божої прапорщик, а в мене грошей ані шеляга ломаного". А на це Ничипір Федорович звичайно казав: "А буде офіцером, то й гроші будуть".

Якось написав йому Ватя, щоб він прислав йому літографований естамп з картини "Останній день Помпеї" і для цієї потреби послав йому грошей три карбованці. Та Зося розважливо розсудив, що три карбованці то гроші, а естамп — що таке? клаптик замазаного паперу та й годі! І тому, без сорому казка, написав він братові, що про таку картину він у Петербурзі й не чув, а що гроші йому пізніше вишле; коли ж той хоче, то на Невському проспекті багато всяких картин продається, то можна буде якусь купити й прислати. Ватя написав йому, щоб купив якийбудь естамп, коли вже не можна дістати "Останнього дня Помпеї". Той і купив йому московську нікчемну літографію "Тънь Наполеона на островъ св. Елены". Ватя не міг надивуватися естетичному смакові рідного братика, і славетний куншт полетів до "пещі огненної".